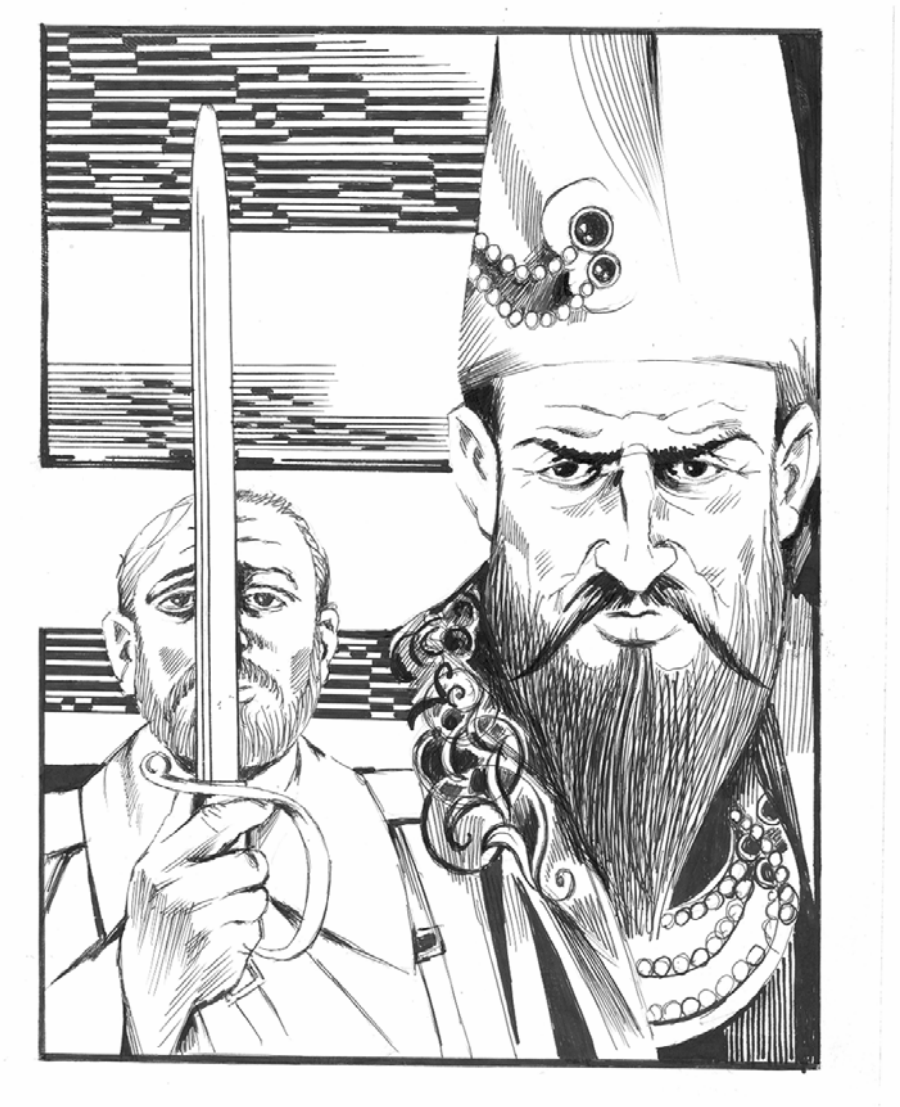
HÖKMDARIN TALEYI

İlyas Əfəndiyevin «Hökmdar və qızı»
faciəsinin motivləri əsasında yazılmışdır.

PROLOQ

… Sonra ildırım çaxdı…

… Tufan qopmuşdu, şıdırğı bir yağış yağırdı…

… Və atlı o şıdırğı yağış altında sıldırım qayaların dibi ilə yarğan boyu boz ürgəni var gücü ilə çapırdı…

Su atlının sifətindən, üst-başından süzülüb axırdı, amma o bunun fərqində deyildi, gözlərini qıyıb qarşıya baxırdı, elə bil ki, baxışları ilə sıldırım qayaların dibindən cığır açırdı və elə bil, boz ürgə də o dəm belindəki adam gözləri ilə açdığı o cığırla çapırdı.

Qayaların təpəsindən baxanda, adama elə gəlirdi ki, at çapmırdı, atlı ilə bərabər, o boz ürgəni də tufan aparırdı…

Yarğanın dibi bitib burulanda atlı cilovu çəkdi, boz ürgə bu qəfil dartmadan şahə qalxdı, burun pərələri gözgörəti şişib böyüdü və atın kişnərtisi o çovğun hay-küyündən də güclü oldu, bütün yarğana yayıldı.

Və o kişnərtinin ardınca atlının bağırtısı eşidildi:

– Ruslar gəlir!..

Elə o andaca iri bir qayanın altında daldalanmış ikinci atlı bu xəbəri alıb yerindən götürüldü və bu dəfə də o tufanın içində ikinci atlı çapmağa başladı…

O sözlərin isə, yağış şırıltısının müşaiyəti ilə əks-sədası yarğan boyu hər tərəfə yayılırdı:

– Ruslar gəlir!..

– Ruslar gəlir!..

– Ruslar gəlir!..

BİRİNCİ HİSSƏ

1.

6 sentyabr 1802–ci il. Sankt-Peterburq. Qış Sarayı.

Imperator I Aleksandr öz iş otağında general və əyanların arasında var-gəl edirdi və imperator bu dəm, elə bil, əsabələri ilə yox, öz-özü ilə danışırdı:

– Xəzər Rusiyanın daxili dənizinə çevrilməlidir. Isti dənizlərə bizim yolumuz Cənubi Qafqazdan keçir… Nə qədər ki, Avropanın başı Bonaparta qatışıb, biz bundan istifadə etməliyik… Cənubi Qafqaz imperiyanın tam rahatldıqla söykənə biləcəyi bir Cənub sütunu olmalıdır… – Ani sükutdan sonra imperator sonuncu sözü, elə bil ki, bir az rişxəndlə təkrar etdi:– Olmalıdır… ancaq… General Knorrinq!

General Knorrinq baş əydi:

– Əlahəzrət…

1 Aleksandr yenə ani bir sükutdan sonra:

– Mən hələ keçən il sizə yazmışdım ki, Fətəli şahın… – dedi və nəyi isə yadına salmaq istədi.– Onu oralarda necə çağırırdılar?

General Knorrinq:

– Baba xan, əlahəzrət…– dedi.– Fətəli şah taxta çıxmazdan əvvəl…

Imperator generalın sözünü yarımçıq kəsdi:

– Bilirəm, bilirəm… Baba xan… Mən sizə, general, hələ keçən il yazmışdım, nə qədər ki, Iranın Cənubi Qafqazla bağlı iddiaları gerçəkləşməyib, yerli hakimləri, xüsusən, Qarabağ, Gəncə, Irəvan, Bakı, Şirvan… Biri də var idi… Hə, Şəki xanlıqlarını öz tərəfimizə çəkməliyik... Bu isə o demək idi ki, ən yaxın zamanlarda – vaxt artıq çoxdan yetişib! – o xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatmaq üçün hazırlıq işləri getməli idi… Artıq Ingiltərə Fətəli şahla müqavilə bağlayıb! Bəs siz nə etmisiz, general?

General Knorriq nəsə demək istədi.

Imperator əlinin işarəsi ilə onu saxladı:

– Bilirəm… Georgiyevskdə danışıqlar aparmısınız. Ancaq… – Imperator gülümsədi.– Orada kimlər iştirak edib?

Həyəcanını boğmağa çalışan general Knorrinq dedi:

– Tərki şamxalı, Qara Qaytaq usmisi, Tabasaran hakimi…

Imperator yenə onun sözünü kəsdi:

– Bunları bilirəm… Bəs, Azərbaycandan? Azərbaycandan kimlər?

– Quba və Talış xanlarının nümayəndələri…

– Bəli, cəmi iki xanlığın… Özü də xanla yox, onların nümayəndələri…

General Knorrinq:

– Üzr istəyirəm, əlahəzrət…– dedi.– Onları yanlız danışıqlarla ram etmək olmayacaq…

I Aleksandrın sifətindəki təbəssüm çəkildi və o sərt bir ifadə ilə:

– Kim deyir ki, biz onları yalnız danışıqlarla ram edəcəyik?..
– soruşdu.– Mən sizə belə bir söz demişəm, general?

General Knorrinq yenə nə isə demək istədi, amma imperator bu dəfə də əlinin işarəsi ilə onu saxladı:

– Lazım deyil, general… Artıq bunun əhəmiyyəti yoxdur… Bu danışıqlar, verilən vədlər müvəqqəti diplomatik gedişdən başqa bir şey deyil! Bu ki, aydın məsələdi!.. Rusiya bu danışıqları məgər ciddi qəbul edə bilər?.. Yox! Qəbul edə bilməz! Və etməyəcək! Əlbəttə, zor işlədiləcək! Şərq hakimləri o qədər də axmaq deyillər ki, güc görməyəndə bizim verdiyimiz vədlərə inansınlar! Vəd o zaman şirnikdirici olur ki, arxasında güc dayanır! Güc görməyən hansı axmaq ultimatum qəbul edər?! Biz zor işlətməliyik və işlədəcəyik! Özü də elə zor ki, ətrafdakılara da dərs olsun! Qafqaz Şərqdir! Vəhşi qafqazlılarla Şərq dilində də danışmağı bacarmaq lazımdır! Knyaz Sisianov!

Knyaz Sisianov bir addım irəli atıb baş əydi:

– Əlahəzrət…

– Mən sizi Qafqazın Baş komandanı təyin edirəm! Cənubi Qafqazdakı bütün mülkü-hərbi hakimiyyəti mən sizə həvalə edirəm, general!

Knyaz Sisianov şümal bədənini tarım çəkib:

– Təşəkkür edirəm, əlahəzrət!– dedi.– Əmin ola bilərsiniz ki, mən sizin etimadınızı doğruldacağam!

Imperator yenə gülümsədi:

– Bunu zaman göstərəcək, Pavel Dmitriyeviç!.. Əsas odur ki, Qafqazda başınızı qoruyun!..

– Imperiyanın yolunda mən başımdan keçməyə hazıram, əlahəzrət!..

– Mənim buna şübhəm yoxdur, knyaz… Ancaq, hər-halda, başınızı qoruyun! O sizə də, bizə də lazımdı!

2.

6 sentyabr 1802-ci il. Sankt-Peterburq. Qış sarayı. Bal zalı.

Gözəl bir gecə, gözəl bir bal idi…

Orkestr özü də öz ifasından ləzət ala-ala çalırdı və saraya dəvət olunmuş Sankt-Peterburq zadəganları rəqs edirdi.

… Knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov I Aleksandra baş əyərək imperatriçə Yelizavettanı rəqsə dəvət etdi:

– Xahiş edirəm, mənə şərəf verəsiniz, əlahəzrət…

Imperatriça imperatora baxdı və I Aleksandr yüngülcə başını tərpətdi.

Imperatriçə Yelizavetta gözəl bir təbəssümlə gülümsəyərək knyazın dəvətini qəbul etdi.

… Knyaz Sisianov ilə imperatriçə bütün zalın ehtiram və səcdə dolu diqqəti altında rəqs edirdilər.

… Imperatriça:

– Sizi təbrik edirəm, knyaz…– dedi. – Imperator sizə böyük ümidlər bəsləyir…

Knyaz:

– Təşəkkür edirəm, əlahəzrət…– dedi.– Mən o ümidləri doğrultmağa çalışacağam.

– Həqiqətən, qəribə taleyiniz var, knyaz!.. Böyük bir imperiyanın ən səlahiyyətli nümayəndəsi kimi ata-baba yurdunuza gedirsiniz… Yəqin qan da çəkir…

– Qan barədə bir söz deyə bilmərəm, əlahəzrət, ancaq əlahəzrət imperatorun və imperiyanın qarşısındakı borcun məsuliyyətini hiss edirəm.

– Tale nədir? Tale hər bir insanın bu dünyadakı missiyasıdır. Sizin də missiyanız beləymiş, knyaz… Mən də sizə inanıram və siz mənim üçün də… – Imperatriçə sözünü davam etməyə, elə bil, bir az çətinlik çəkdi.– Mənim üçün də… əziz bir adamsız… Deyirlər, Qafqazda sıldırım dağlar çoxdur. Mən istəyirəm ki, siz o dağların arasında, o vəhşi diyarlarda… – Imperatriçə özü öz sözünü yarımçıq kəsdi.– Belə deməklə sizin qəlbinizə toxunmadım?

Knyaz güldü:

– Yox… Siz olan şeyi deyirsiz…

Imperatriçə davam etdi:

– Mən istəyirəm ki, siz o diyarlarda xatırlayasınız ki, uzaq Sankt-Peterburqda mənim simamda bir dostunuz var! Mən bilirəm ki, siz dediyiniz o borcu müqəddəs sayan bir insansız və inanıram ki, həmin borcu layiqincə yerinə yetirəcəksiniz! Məndən bir xahişiniz varmı, knyaz?

– Var.

Imperatriçə maraqla knyaz Pavel Sisianova baxdı:

– Eşidirəm…

– Deyirlər, Gəncə Qafqazın ən gözəl şəhəridir…

Imperatriçə eyni maraqla:

– Ola bilər…– dedi.

– Icazə verin Gəncəni sizin şərəfinizə Yelizavettapol adlandıraq.

Imperatriçə ani bir şaşqınlıqdan sonra gülümsədi:

– Bunun üçün Gəncə imperiyanın bir parçası olmalıdır, knyaz…

– Buna şübhəniz olmasın, əlahəzrət!

– O zaman, elə bilin ki, icazəni aldınız…

3.

Şuşa dağlarını duman bürümüşdü…

Və o duman içindəki yaşıl yamacda iki atlı gedirdi…

Ağabəyim Ağa qumral kəhərin belində yanpörtü oturmuşdu, bir az arxada isə ağ atın belində Saday bəy gəlirdi.

Ağabəyim Ağa başını arxaya çevirib:

– Nədi? – soruşdu. – Yenə ağzına su alıbsan?

Saday bəy duman içində boz-yaşıl kölgə kimi güclə sezilən dağlara baxdı, ayaqlarını üzəngiyə basıb, elə bil, başqa nələr də görəcəkmiş kimi, atın belində dikələrək ətrafa boylandı və:

– Vallah, – dedi, – belə vaxtlarda sənnən danışmağa qıymıram… Istəyirəm ki, elə eyzən o dağlara baxasan…

Bu sözlər açıq-aşkar Ağabəyim Ağanın ürəyinə yayıldı və qız:

– Bəsdi, sən Allah…– dedi. – Amma o gözəl sözlərin sevdasını heç cürə gizlədə bilmədi.

Qumral kəhərlə ağ at duman içindəki o yaşıl yamacda bir müddət də eləcə addımladı.

Ağabəyim Ağa bu dəfə başını arxaya çevirmədən – elə bil, sözlərini qarşıdakı dumanlı dağlara deyirdi – bir az da şıltaqlıqla:

– Həmişə deyirsən ki, məni çox istəyirsən… – dedi.– Bəs mənnən çox istədiyin bir şey yoxdu?

Saday bəy cavab vermədi.

Ağabəyim Ağa:

– Nə oldu, qoşunbaşı?– soruşdu.– Düzünü deməkdən qorxursan?

– Mən heç nədən qorxmuram!

– Onda de! Var, ya yox?

Saday bəy:

– Var…– dedi.

Bu dəfə ikisi də susdu.

Bəlkə bu söz, Saday bəyin bu təsdiqi Ağabəyim Ağa üçün gözlənilməz oldu?

Və o sükutu Saday bəy pozdu:

– Qarabağ!– dedi.

Ağabəyim Ağa aşkar bir qısqanclıqla:

– Pah!..– dedi.– Yaman özündən razısan!

– Sən soruşdun, mən də dedim!

– Onda çap, Cıdır düzünə! Görək sənin ağ atın nə deyir, mənim kəhərim nə deyir!?

– Belə dumanda Cıdır düzündə cıdıra çıxmazlar, a xan qızı! Bir də görərsən ki, sıldırımdan qopub Daşaltının dibinə düşübsən!

Ağabəyim Ağa bərkdən gülüb:

– Ay ağ at!..– dedi.– Gör, sənin belindəki bu qoçaq sənin barəndə nə fikirdədi ey!..

Saday bəy:

– Indi ki, belə oldu, onda gəl, görüm, xan qızı!– dedi və irəli çapdı.

Ağabəyim Ağa:

– Baxaq, qoşunbaşı!– dedi və o atlıların ikisi də çapıb Şuşa dağlarının dumanı içində görünməz oldu.

4.

Şuşanın Bazar başı şəhərin sakinləri ilə dolu idi…

… Xan carçısı misgər dükanının qənşərində yoğun bir kötüyün üstünə qalxıb gur səslə car çəkirdi:

– Camaat!.. Əlahəzrət hökmdarımız Ibrahimxəlil xan taxt səltənətin ildönümü münasibətilə xalqa əfvi–ümumi əta eləyib! Zindandakı məhbusların azadlığı barədə sərəncam verib! Camaat!..

… Bu xəbər Bazar başında alış-verişlə məşqul olan adamların arasına bir çaxnaşma saldı…

… Xəbəri evə tez çatdırmaq üçün biri dükanı bağladı…

… O biri aldığı arşın malı yarımçıq piştaxtanın üstünə atıb qaçdı…

… Bir başqası atın belinə sıçradı…

… O biri eşşəyi dartdı...

… Və bazar əhli xana dua edirdi:

– Allah xanın ömrünü uzun eləsin!..
– Allah xanı həmişə öz taxt-səltənətində bərqərar eləsin!
– Allah Pənah xana rəhmət eləsin!..

5.

Dağlar arası əyri-üyrü uzanıb gedən dolanbac Molla Nəsrəddin yolu ilə üzüyuxarı – Şuşa qalasına doğru karvan qalxırdı və o karvan dəvələrinin aram-aram atdıqları addımlar, elə bil, o Şuşa dağlarının təmkininin davamı idi…

Qala divarının qarşısında oynaşan bir dəstə uşaq aşağıdan qalxan o karvanı görüb çığır-bağır saldı:
– Karvan gəlir!..
– Karvana bax!..
– Bizimkilər deyil!..
– Tehran karvanıdı!..
– Irandan gəlir!..

6.

Ibrahim xan Şuşa iqamətgahında Axund Mirmöhsün ağa ilə bərabər nargilə çəkirdi və hiss olunurdu ki, xan fikirli, qayğılıdır.

Xan nargilədən dərin bir qüllab vurub:
– Bir qara qəpiklik zəmanə deyil, Mirmöhsün ağa…– dedi.

Axund Mirmöhsün ağa gülümsədi:
– Zəmanə nə vaxt yaxşı olub ki?..

Bu vaxt qapıçı içəri girdi.

Xan açıq-aşkar bir nigarançılıqla:
– Nə xəbərlə gəlmisən?– soruşdu.

Qapıçı:
– Karvan yerbəyer olundu. Dəvələr…

Xan onun sözünü kəsdi:
– Bunları bildik, sonra?

Qapıçı əlindəki iki bürmə kağızın ikisini də irəli uzatdı:
– Biri hədiyyələrin siyahısıdı...

Xan təəccüblə:
– Nə hədiyyələr? – soruşdu.– Fətəli şah mənə hədiyyə göndərib?

Qapıçı:
– Bəli.– dedi.– Bu da Fətəli şahdan sizə namədir...

Xan maraqla qapıçının əlindəki kağıza baxdı.
– Ver ağaya.

Qapıçı hər iki kağızı Axund Mirmöhsün ağaya verdi.

Xan:
– Karvanla gələnlərə yaxşı qulluq edin,– dedi.– Gedə bilərsən.– Və qapıçı eşiyə çıxan kimi, üzünü Axunda tutdu:– Naməni oxu, Mirmöhsün ağa, görək, nə məsələdi?

Mirmöhsün ağa namə bükməsini açа-açа:

– Allah qoysa, xeyir olar…– dedi.

Ibrahim xan, elə bil, Axund Mirmöhsün ağaya yox, zəmanəyə çımxırdı:

– Mən bu zəmanədən heç bir xeyir xəbər gözləmirəm!– dedi.

Mirmöhsün ağa naməni oxumağa başladı:

– «Şöhrətli Qarabağ hakimi Ibrahim xana Şahənşahi–Iran, əzəmətli Fətəli şahdan salam. Ibrahim xan, hökmdarımız Ağa Məhəmməd şahın Şuşa şəhərində xaincəsinə qətlə yetirilməsindən sonra, onun cənazəsini hörmətlə Tehrana göndərməyindən xeyli məmnunam. Şöhrətli Qarabağ xanlığı ilə dostluğa söykənən himayədarlıq münasibətini daha da möhkəmləndirmək üçün, sənin – şərəfli Ibrahim xanın kamallı qızı Ağabəyim Ağa ilə izdivac arzusunda olduğumu bildirirəm. Ağabəyim Ağanın əqli, fərasəti mənə məlum olduğundan və o məhz sən Ibrahim xanın qızı olduğundan, onu özümə Baş hərəm etmək fikrindəyəm. Oğlun Əbülfət ağanı da öz sarayıma dəvət edirəm.

Salam-dua ilə Fətəli şah, Şahənşahi–Iran.»

Araya sükut çökdü.

Ibrahim xan nargiləni bir tərəfə itələyib taxtın üstündə dikəldi, bayaqdan bəri qoltuğunu söykədiyi mitəkkələri də kənara çəkdi və Fətəli şahın naməsindəki sonuncu cümləni təkrar etdi:

– «Əbülfət ağanı da öz sarayıma dəvət edirəm…» Ağabəyim Ağa ona bəs eləmir… Əbülfəti də girov istəyir… Mənimlə qohum olur, amma qanımı sormağa hazırdır…

Araya yenə sükut çökdü. Axund Mirmöhsün ağa indicə oxuduğu naməni yavaş–yavaş bürmələdi.

– Nə fikirdəsən?– Bunu Ibrahim xan soruşdu.

Axund:

– Iki nəhəng əjdaha burun-buruna durub, bir-birini divara qısnayıb,– dedi.– Qarabağ Iran üçün də, Rusiya üçün də bir udumluq tikədi…

– Elə də müdrik bir fikir söyləmədin, ağa…– Ibrahim xan əsəblərini cilovlaya bilmədi, döşəkcənin üstündəki iri kəhraba təsbehi götürüb ayağa qaldı və Axund Mirmöhsün ağa da qalxıb yüngülcə baş əydi.

– Mən olanını təkrar etdim, xan sağ olsun… Sizin həmişəki sözlərinizdi ki, ehtiyatlı olmaq lazımdı…– Bu sözləri də Mirmöhsün ağa dedi.

– Bəli, ehtiyatlı olmaq lazımdı, amma bu ehtiyat bizi hara aparıb çıxaracaq?.. Əlbəttə, Rusiya kimi bir məmləkət üçün, Iran kimi bir səltənət üçün balaca Qarabağ bir udumluq tikədi… Amma bəzən tikə, əjdahanın da boğazında qalır… Hə?

– Nə deyim, xan sağ olsun?.. – Axund çiyinlərini çəkdi.

Ibrahim xan pəncərənin qabağına keçdi, əllərini arxasında çarpazlayıb təsbehin iri daşlarını oynada-oynada uzaqdan aydın görünən Topxana meşəsinə baxdı:

– Nə qədər çalışdım mən? – dedi.– Nə qədər dil tökdüm ki, gəlin birləşək, yumruq kimi bir olaq, vahid bir Azərbaycan dövləti yaradaq, yoxsa bizi bir-bir udacaqlar?! Sən ki, bunun şahidisən, Mirmöhsün ağa!.. «Düzdü» – dedilər, amma nə oldu? Cavad xan bir tərəfə çəkdi, Kəlbəli xan bir tərəfə çəkdi, Hüseynqulu xan bir tərəfə, Məhəmməd xan bir tərəfə, mənim kürəkənim Səlim xan da bir tərəfə… Mən heç özümü də təmizə çıxarıb onlardan ayırmıram… Bir-birimizlə çəkişmək, bir-birimizə badalaq gəlmək, hakimiyyət uğrunda bir-birimizə zülm etmək, bax, ağa, budu sən deyən o tikəni rahat-hülqum edən! – Ibrahim xan gözlərini pəncərədən

çəkib vəzirə baxdı.– Mən də təzə bir söz demirəm, deyinirəm… Naməyə nə cavab verək?

– Biz Iranla açıq düşmənçilik edə bilmərik…

– Mən Ağabəyim Ağanı qurban verməliyəm?!– Ibrahim xanın gözlərində bir qəzəb qığılcımı çaxdı, amma Axund Mirmöhsün ağa təmkinini pozmadı.

– Dünyadı, xan sağ olsun… Hərənin bir taleyi var… Qurani–şərif də izdivacı vacib sayıb…

– Ay ağa, sənin cəddinə qurban olum, bəsdi, qurtar mənə məktəb dərsi keçməyi… – deyə Ibrahim xan hirsləndi.– Izdivac vacibdi deyə, mən, gözümün işığını, Ağabəyim Ağanı həmişəlik yad bir məmləkətə göndərməliyəm? Allahın hər verən günü şah sarayında təkliyini, gücsüzlüyünü, acizliyini hiss edəcək!.. Mən qızı belə bir qəribçiliyə məhkum etməliyəm?! Əbülfət kimi bir cavanı Tehrana girov göndərməliyəm?!

– Əbülfət ağa, onsuz da, Iran təmayüllüdü…

– Nə olsun? Cavandı, çox şeyi başa düşmür… Bu, onun lələsi Molla Cəfərqulunun tərbiyyəsinin nəticəsidi ki, təqsiri də mənim özümdədi, nəzarətdə saxlamamışam. Indi nə olsun? Hə? Əbülfəti girov göndərim Tehrana ki, Fətəli şah kefi istəyəndə onun başını bədənindən üzsün?!

Axund Mirmöhsün ağa cavab vermədi.

Ibrahim xan yenə gözlərini pəncərədən Topxana meşəsinə zillədi.

– Susursan, Mirmöhsün ağa, çünki yaxşı bilirsən ki, mənim başqa çarəm yoxdu…

Mimrmöhsün ağa:

– Hökmdarlıq ancaq kənardan baxan üçün şirin şeydi…– dedi.

Ibrahim xan eləcə pəncərədən baxa-baxa:

– Bəs, Rusiya bu izdivaca nə deyəcək? Boğazımızdan yapışmayacaq ki, bir tərəfdən deyirsən, bizimlə danışıqlara meyillisən, amma o tərəfdən də Iranla qohum olursan?

– Deyəcək, əlbəttə… Amma mən başqa bir çarə görmürəm… Bir də ki, Fətəli şah özü də türkdü. Biz bu izdivacdan, bu qohumluqdan istifadə edib, Qarabağın toxunmazlığını təmin edə bilərik, Azərbaycanı vahid bir dövlətə çevirməkdə Fətəli şahın əzəmətinə, Iranın qüdrətinə söykənə bilərik. Nə üçün Fətəli şah istəməsin ki, Iranla Rusiya arasında bir müsəlman dövləti olsun? Və lazım olduqda Rusiyanın həmlələrinə Iran özü yox, məhz bu dövlət cavab vermək məcburiyyətində qalsın? Xüsusən də ki, bu dövlət də Fətəlinin öz dədə-baba kökündən olacaq…

– Axund, bəyəm Ağa Məhəmməd şah öz türkümüz deyildi? Bəyəm Nadir türk deyildi? Şah Abbas türk deyildi? O biriləri türk deyildi? Nə oldu? Bəyəm o boyda Osmanlı türk deyildi, səfəvilər də türk deyildi ki, bir-birini qırdılar? Bəs o qırğından kim qazandı? Mirmöhsun ağa, Iranın başında kim olursa-olsun, bu məmləkətin bir dövlət kimi qədim tarixi var, böyük dövlət ənənələri var və Azərbaycanın müstəqilliyi onların dövlətçiliyi üçün bir təhlükədir.

– Ağabəyim Ağanın zəkasına hamı bələddi, xan sağ olsun. Onun Fətəli şaha təsiri ola bilər…

Ibrahim xan dərindən köks ötürdü:

– Eh!.. Ağabəyim Ağa o boyda səltənətin maraqlarına üstün gələcək?..– Sonra eləcə pəncərədən baxa-baxa dedi.– Bilirsən ürəyimdən nə keçir, Mirmöhsün ağa? Allah-tala bir gün, bircə gün məni bütün qayğılardan azad edəydi və mən, bax, o

Topxana meşəsində həmin günü təkcə, Mirmöhsün ağa, eşidirsən, təkcə və tamam qayğısız gəzib-dolaşaydım…

7.

O gözəl tirmənin naxışları, elə bil, Qarabağ dağlarının rəngindən, ətrindən xəbər verirdi...

… Tuba xanım bir-iki qaravaşı ilə döşəkçənin üstündə oturub o tirmənin naxışlarını toxuyurdu…

… Ibrahim xan iti addımlarla iqamətgahın üst qatına qalxdı və qapını açıb Tuba xanımın otağına girdi.

Qaravaşlar dərhal ayağa qalxıb təzim etdilər və otaqdan çıxdılar.

Ibrahim xan səbrini tamam itirmişdi:

– Sən də vaxt tapmısan tirmə toxumağa? Nə oldu?

Tuba xanım tirməni kənara qoyub:

– Bu izdivac çətin olacaq, Ibrahim…– dedi.

– Mənim baxtıma asan şey yazılmayıb! Nə deyir?

– Nə deyəcək? Bəyəm, sən bilmirsən?

– Hədiyyələrə nə dedi?

– Heç gözünün ucuyla da baxmadı. Ibrahim, bu qız başqalarına bənzəmir… Onun ürəyi sınsa, ömrü boyu düzəlməyəcək…

Ibrahim xan özündən çıxdı:

– Sənin ürəyin yoxdu? Mənim ürəyim yoxdu? Kimdi indi ürəyi sayan? Kimdi ürəyi hesaba alan?

– Mən sənə demişəm də, onun meyli Saday bəyədi…

Ibrahim xan daha da hirsləndi:

– Qoşunbaşı Saday bəy bir əlindəki qılıncla Iranın başını kəsəcək, o biri əlindəki qılıncla da Rusiyanın başını üzəcək!? Hə?! Tərəkəməoğlu Saday bəy lap Teymurləng olsun, üç min qoşun ilə Qarabağı rusdan necə qorusun?! Fətəli şahdan necə qorusun?!

Tuba xanım:

– Deməli, Ağabəyim Ağanı zorla Tehrana göndərəcəksən?

Araya sükut çökdü.

Və o sükutdan sonra Ibrahim xanın cavabı belə oldu:

– Sən elə bilirsən mənim ürəyim daşdandı?

Tuba xanım:

– Yox, mən elə bilmirəm…– dedi.

Ibrahim xan:

– Ağabəyimlə özüm danışacağam,– deyib otaqdan çıxdı.

8.

Bir nəfər Şuşanın sal daşdan salınmış və gecənin qaranlığında tamam kimsəsizləmiş küçəsi ilə tələsik addımlarla addımlayırdı.

O, küçəni burulub xəfif ay işığında qaraltısı aydın seçilən köhnə Alban kilsəsinin xarabalığına tərəf getdi və kilsənin girəcəyində qəfildən qaranlıqdan çıxan bir adam onun qarşısını kəsdi:

– Kimsən?

– Dənizdən dənizə gedirəm.

– Keç.

Və o bir nəfər kilsənin qapısından içəri girmək istəyəndə, qarşısını kəsən adam onu tanıdı:

– Vanya yüzbaşı, sənsən?

Vanya yüzbaşı:

– Ara, mən bəxti qaradan başqa hansı səfeh olacaq, gecənin yarısı isti yorğan-döşəyə girmək əvəzinə, düşsün Şuşanın bu buz kimi soyuq daş küçələrinə? Hə, matağını?– deyə şikayət etdi və içəri girə-girə:– Bu zülmətdə yıxılıb qabırğamı sındırmasam yaxşıdı…– dedi. – Qaranlıqda ehtiyatla irəliləyərək üç-dörd daş pilləkən aşağı düşdü və köhnə taxtalarının arasından adda-budda işıq süzülən qapını itələdi.

Qapı cırıltıyla açıldı.

Hər tərəfi daş mağaraya bənzəyən bu zirzəmidə zəif şam işığında altı-yeddi nəfər daş üstündə dövrələmə oturub, gicgahından tutmuş ta çənəsinəcən uzanan çapıq yeri o zəif şam işığında da aydın görünən bir nəfərə diqqətlə qulaq asırdılar və görünür, elə söhbət də ciddi olduğu üçün Vanya yüzbaşı içəri girəndə, içəridəkilərin bəzisi onu təkcə başlarının işarəsi ilə salamladı, bəziləri də hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxmaq istədi, amma Vanya yüzbaşı əlinin işarəsi ilə onları yerindən qalxmağa qoymadı.

Üzü çapıq adam deyirdi:

– Bu gün Allahın yüz illərdən sonra bizə həqiqətən yazığı gəlib, millətimiz üçün ən əlverişli şərait yaradıb. Biz bu şəraitdən istifadə etməyi bacarmalıyıq. Əgər biz bu şəraitdən də istifadə edə bilməsək, o zaman bizdən sonrakı nəsillər də heç vaxt Ermənistan dövlətini yarada bilməyəcəklər.

Vanya yüzbaşı pıçıltıyla yanındakından soruşdu:

– Artyun paşanın Istanbuldan göndərdiyi nümayəndə budu?

– Hə, Vanya dayı…

– Mesrop Hamparsumyan?

– Bəli...

Mesrop Hamparsumyan çıxışına davam edirdi:

– Rus ayısı Şimaldan gəlir, özü də bu dəfə, Yekatrinanın vaxtında olduğu kimi, onun geri çəkilmək fikri yoxdu. Gördünüz, Kartli–Kaxetiya çarlığı necə məcbur oldu ki, Rusiya ilə birləşməsi barədə manifest elan etsin? Tiflis indi Rusiyanın bir quberniyasıdır, knyaz Sisianov da oturub orada və hakimi-mütləq kimi quberniyanı idarə edir. Ovanes Melik-Paşayev Sankt-Peterburqdan xəbər göndərib ki, imperator I Aleksandr fikrində qətidir: Rusiya Cənubi Qafqazı nəyin bahasına olursa-olsun, ram etməlidir. Iran ayağa qalxıb, Rusiyanı Cənubi Qafqaza buraxmaq istəmir, Azərbaycan xanlıqlarında da, Kartli-Kaxetiya çarlığında da öz hakimiyyətini bərpa etmək istəyir. Fətəli şah fanatik paniranistdir. Onda belə bir maniya var ki, Iranı yenidən nəhəng və qüdrətli dövlətə çevirəcək. Yəqin ki, cənab Aşot Karapetyan mənim sözlərimi təsdiq edər, çünki cənab Karapetyanın da, Tehran sarayına yaxın olan başqa erməni qardaşlarımızın da, bu, manikal ideyaları Fətəli şahın başına yeritməkdə böyük xidmətləri var. Belədir, ya yox, cənab Karapetyan?

Aşot Karapetyan təmkinlə başını tərpədərək:

– Fətəli şah nəyin bahasına olursa-olsun, rusları bu yerlərə buraxmaq istəmir,– dedi.– Buna heç kimin şübhəsi olmasın!

Mesrop Hamparsumyan:

– Təşəkkür edirəm, cənab Karapetyan,– dedi.– Azərbaycan xanlıqları bir-biri ilə çəkişir, bir-biri ilə yola getmirlər. Gürcüstan şahzadəsi Aleksandr Tehranda müsəlmanlığı qəbul edib, qoşun toplayıb Tiflisdə general Sisianovun üstünə getmək istəyir. Osmanlı imperiyası diqqətlə bu hadisələri izləyir. Napoleon Avropada Rusiya ilə müttəfiq olmaq istəyir, ancaq əl altından Iranı Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya ilə müharibəyə şirnikləndirir. Bizim üçün bundan əlverişli vəziyyət bir də nə zaman olacaq, cənablar? Cənubi Qafqazın münbit torpaqlarından gözəl bir yeri biz harada və nə zaman tapacağıq?

Bir müddət heç kim dinmədi.

– Mən sizinlə tamamilə razıyam, cənab Hamparsumyan!– deyə Aşot Karapetyan sükutu pozdu.– Biz sürətlə Cənubi Qafqazda, xüsusən Irəvan, Qarabağ, Naxçıvan və Gəncə xanlıqlarında məskunlaşmalıyıq. Baxın, Iranda biz nə vəziyyətdəyik? Tarix bizi nə kökə salıb? Marağadan tutmuş, Mazandarana, Həmədanadək hərə bir tərəfə səpələnib. Bir az orda, bir az burda, bir az da o tərəfdə… Bunun axırı nə olacaq? Belə davam etsə, pərən-pərən düşmüş bir millət nə edə bilər? Əriyib gedəcək… Millətimiz, tariximiz məhv olacaq… Gələcəkdə kimsə, hardasa oxuyacaq ki, hə, haçansa belə bir millət var imiş… Cənablar, biz mütləq müəyyən ərazilərdə toplum halında olmalıyıq.

Mesrop Hamparsumyan:

– Bu çox ciddi məsələdir, cənablar!– dedi.– Üzr istəyirəm müdaxilə etdiyim üçün, cənab Karapetyan. Bizim millətin Cənubi Qafqazda məskunlaşması həm Iranın xeyrinədir, həm də, cənablar, Rusiya bunu istəyir. Iki düşmən bir məsələdə – bizimçün tarixi əhəmiyyəti olan bir məsələdə eyni mövqedədir. Biz, Allahın bizə bəxş elədiyi bu şəraitdən maksimum istifadə etməliyik! Bağışlayın, cənab Karapetyan, buyurun.

Aşot Karapetyan sözünə davam etdi:

– Fətəli şah bizim həmvətənlərimizi Qarabağda və Irəvan xanlığında məskunlaşdırmağa söz verib. Biz müsəlmanların arasındakı qarışıqlıqdan, rus ayısının isti sular həsrətindən istifadə etməliyik. Biz bu torpaqlarda məskunlaşıb öz dövlətçiliyimizi bərpa etməliyik. Xəzərdən Qara dənizəcən Böyük Ermənistanın bünövrəsi burada qoyulmalıdır.

Mesrop Hamparsumyan bir qürur hissi ilə:

– Cənab Karapetyan!– dedi.– Sizin bu sözləriniz bu gün kiməsə xam xəyal kimi görünə bilər. Ancaq bu sözlər gələcək həqiqətin ifadəsidir! Çünki hər şey bizim özümüzdən, bizim bacarığımızdan, bizim xalqımıza sevgimizdən, tariximizə məhəbbətimizdən və ehtiramımızdan asılıdır. Hərgah bu sevgi, bu məhəbbət, bu ehtiram həmişə bizimlə olacaqsa, o zaman erməni xalqının taleyi bu qədər acı olmayacaq. Baxın, bu gün Osmanlı ordusunda on bir erməni paşa var! On bir paşa! Bilirsiz, bu nə deməkdir? Bir-iki nəsil sonra bu rəqəm ikiqat artacaq! Osmanlı padşahlığı get-gedə zəifləyir… Druzlar Suriyaya da, Fələstinə də vəlvələ salıb… Ərəblər Ərəbistan səhralarının indi tam ağasıdır… Məmlük bəyləri Misirdə fironluq edir… Epirdə, Yunanıstanın şimalında bizim suilot qardaşlarımız üsyan qaldırır… Osmanlı daha buna dözmək halında deyil, cənablar, Osmanlı davam gətirə

bilməyəcək, Sultan Səlimin «Nizami-cədid"i də onların dadına yetməyəcək. Artyun paşa bu fikirdədir ki, biz hələ üzə çıxmamalıyıq, həmişəki kimi öz işimizi görməliyik. Qoy Osmanlı zəifləsin, qoy müsəlmanlar bir-birini qırsın, qoy türklər özləri özlərinə qənim kəsilsin!.. Qoy, Rusiya öz ordusuyla öz sözünü desin!.. Qoy, Avropa hörümçək kimi, öz intriqalarını hörsün!.. Bütün bu hadisələrdə Allah bizimlədir! Cənablar, uzağı əlli-altmış ildən sonra biz öz sözümüzü deyəcəyik. Artyun paşa inanır ki, Böyük Ermənistanın yaranması prosesi elə bu əsrdə – X1X yüzildə başlayacaq! Sadəcə olaraq, biz situasiyanı nəzarətə götürməyi və bundan effektli istifadə etməyi bacarmalıyıq. O zaman tarix sübut edəcək ki, sərhədləri dənizdən dənizə qədər uzanacaq Ermənistan dövləti bizim xam xəyallarımızın bəhrəsi deyil!

– Cənablar! Cənablar! Bir az realist olun! Siz düz yolda deyilsiniz! Bu yolun sonunda millətimizi bədbəxtçiliyə apara bilərsiniz! Bu yol qan gölməçələrindən keçir, cənablar! Doğrudanmı siz bunu görmürsünüz? Biz başqalarına xəyanətlə öz millətimizi xoşbəxtliyə apara bilmərik, cənablar! – Bu sözlər köhnə kilsədəki o gecə yığıncağında çox qəfil və çox da yad səsləndi və bu sözləri deyən adam həyəcanını gizlədə bilməyib ayağa qalxdı. – Ayılın, cənablar, ayılın!

Aşot Karapetyan:

– Siz kimin qanının təəsübünü çəkirsiniz, cənab Petros Dəlləkyan?– soruşdu.– Türklərin? Siz bizi kimlərə xəyanətdə suçlayırsınız? Türklərə?

Petros Dəlləkyan:

– Yox!– dedi.

– Bəs kimə?

– Ona! – Dəlləkyan barmağını yuxarı qaldırıb bir də təkrar etdi. – Ona!

Zirzəmiyə narahat bir sükut çökdü və bu sükutu Vanya yüzbaşı pozdu:

– Ara, Petros ağa, sənin bu gecə vaxtı, bu soyuqda burda nə işin var? Ara, niyə isti yorğan-döşəyində yatmırsan? Türklərin ürək dostusan, get dostluğunu elə də! Istəyirsən, get, lap özünə sünnət elə! – Vanya yüzbaşı ləzzətlə güldü.

Petros Dəlləkyan:

– Siz tərbiyəsiz adamsız, Vanya yuzbaşı!– dedi.

Vanya yüzbaşı eləcə ləzzətlə gülə-gülə:

– Ara, məzhəb haqqı düz deyirəm!– dedi.

Mesrop Hamparsumyan maraqla Vanya yüzbaşıya baxdı və yanında oturandan yavaşca soruşdu:

– Vanya yüzbaşı budu?

– Bəli.

– Mən belə adamlarla bir yerdə qala bilmərəm! – Bu sözləri də barmağı ilə Vanya yüzbaşını göstərərək Petros Dəlləkyan deyib, iti addımlarla mağaradan çıxdı.

Mesrop Hamparsumyan onun ardınca baxa-baxa:

– Bizim millətimizin bədbəxtliyi ondadır ki, aramızda belələri də var…– dedi.– Ancaq türklər bizim analarımızı, bacılarımızı öz hərəmxanalarına yığanda, heç onu,– Hamparsumyan barmağını yuxarı qaldırdı, – fikirləşmirlər! Bizi eşşək kimi işlədib, özümüzü də adam yerinə qoymayanda, gülüb bizi ələ salanda heç ondan qorxmurlar!.. Bizim petros dəlləkyanlarımızın belə hümanizmi, yatanda, türklərin heç yuxusuna da girmir!..

Vanya yüzbaşı bərkdən deyindi:

– Ara, bura lap buzxanadı!..

Bu dəfə də hamı Vanya yüzbaşıya baxdı.

– Ara, bizim canımız bu xaraba Alban kilsəsinin zirzəmisindən nə vaxt qurtaracaq?

Aşot Karapetyan dedi:

– O zaman ki, Vanya yüzbaşı, biz bu Alban kilsəsini öz kilsəmiz edəcəyik və katalikos özü gəlib burada bizim balalarımıza xeyir-dua verəcək!

Vanya yüzbaşı:

– Vax!. – dedi. – Ara, Aşot ağa, siz buranı elədiz erməni kilsəsi, mən dedim olmaz? Ha? Mesrop ağa, sən allah, de görüm, Artyun paşanın canı-başı salamatdımı?

Mesrop Hamparsumyan məclisin gedişatından açıq-aydın bir narazılıqla:

– Yaxşıdı…– dedi.

– Sən məzhəb, Mesrop ağa, məndən – Vanya yüzbaşıdan ona çoxlu salam de! Biz onunla köhnə dostuq!

Hamparsumyan:

– Bilirəm…– dedi.

– Ara, görürəm, sən hər şeyi bilirsən… Ha–a? Türklər demişkən, maşallah olsun!.. Artyun paşaya mənim adımdan deyərsən ki, buralarda hər şey qaydasındadı, heç nədən narahat olmasın.– Vanya yüzbaşı əlini arxasına aparıb belini dikəltdi. – Ağalar! Fətəli şah Ibrahim xanın qızı Ağabəyim Ağaya elçi düşüb. Oğlu Əbülfəti də girov tələb edir. Xanın əlacı yoxdu, razılıq verəcək. Biz bu vəziyyətdən ağılla, bacarıqla istifadə etməliyik. Sisianovu başa salmaq lazımdı ki, Ibrahim xan Rusiya əleyhinə Iran ilə gizli sövdalaşma aparır, Qarabağı Iran himayəsinə salmaq istəyir, ona görə də onunla qohum olur. Ağalar! Ibrahim xan ağıllı, tədbirli, hiyləgər bir hakimdi. Məzhəb haqqı, adam heç inana bilmir ki, türkdən belə ağıllı adam çıxsın! Nə qədər ki, o sağdı, biz millətimiz naminə Qarabağda istədiyimizi edə bilməyəcəyik. Nüfuzlu adamdı, zəhmli adamdı, dünya görüb, onunla zarafat eləmək olmaz. Azərbaycanın bütün xanlıqları onunla hesablaşır. Nə qədər ki, o sağdı, Qarabağ xanlıq olaraq qalacaq. Biz çalışmalıyıq ki, Qarabağ Rusiyanın bir əyalətinə çevrilsin. Bizdən başqa bütün Qafqazda bu türklərin, bu müsəlmanların arasında rusların kimi var ki, ona arxalansınlar? Heç kimi. Ona görə də biz rusların özündən də yaxşıca istifadə etməliyik. Qoy, bizi axmaq hesab eləsinlər, qoy, elə bilsinlər ki, bizim əlimizlə türklərin arasında öz işlərini görürlər, amma biz, öz işimizi görək. Onda tarix görəcək ki, axmaq kim imiş!.. Ara, məzhəb haqqı, bura buzxanadı. Mən də uzun danışdım… Haykanuş xalanız təkdi isti yorğan-döşəkdə, məni gözləyir, mən getdim…– Vanya yüzbaşı bu sözləri deyə-deyə ayağa qalxdı.– Ağalar, yeni görüşümüzəcən!

Mesrop Hamparsumyan:

– Vanya dayı,– dedi.– Mən Petros Dəlləkyanın sözlərindən nigaran qaldım… Ondan gözüm su içmir…

– Ara, Petros ağadı da… Sən Artyun paşaya de ki, heç nədən narahat olmasın…– Vanya yüzbaşı yenə ləzzətlə güldü.– Petros ağanı mən özüm sünnət edərəm…

Və Vanya yüzbaşı zirzəmidən çıxdı, ehtiyatla addımlaya-addımlaya pilləkanları qalxdı və soyuqdan çuxasının içində büzüşərək köhnə kilsə xarabalığından

uzaqlaşmaq istəyəndə, bayaq qaranlıq içindən çıxan adam yenə birdən-birə zühur elədi:

– Sağ olun, Vanya yüzbaşı…

Vanya yüzbaşı:

– Ara,– dedi.– Məzhəb haqqı sən burada sətəlcam olmasan, yaxşıdı.– Sonra əlini cibinə salıb bir sikkə çıxardı və ona uzatdı.– Ala, bu soyuqdan sabaha salamat çıxsan, get, Qəssab Məşədi Abışdan uşaqlarına bir girvənkə ət al, yesinlər…

Adam sikkəni götürüb:

– Allah səni bizim başımızın üstündən əskik eləməsin, Vanya dayı!– dedi.

Vanya yüzbaşı bir-iki addım da atıb başını geri çevirdi:

– Amma, – dedi, – türklərin bozbaşından bişirərsiz, – dedi.– Bu havanınkı yağlı türk bozbaşdı!

Vanya yüzbaşı qaranlıqda gözdən itdi.

9.

Ibrahim xanın kiçik uşaqları – Abbasqulu ağa, Səltənət bəyim, Hacı Hacan ağa, Əli ağa və başqa uşaqlar bağçadakı yelləncəklərdə oynaşırdı və dünyanın əbləh işlərindən, əlbəttə, xəbəri olmayan bu uşaqların hay-küyü bütün bağçanı başına götürmüşdü.

… Ağabəyim Ağa bir kənardakı kiçik mizin arxasında oturub nəsə – güman ki, şer – yazırdı və burası da bağçanı bürümüş o gün işığı kimi aydınca görünürdü ki, uşaqların o qayğısız çığır-bağırı, o gözəl haray-həşiri ilə Ağabəyim Ağanın o dəmdəki hissləri, fikirləri arasında çox həzin bir təzad var.

… 9 yaşlı Gövhər ağa bir az kənarda dayanmışdı və uzaqdan bacısının yazı yazmasına tamaşa edirdi.

Ağabəyim Ağa qıza tərəf çönüb:

– Sən niyə gedib onlarla oynamırsan?– soruşdu.

Gövhər ağa sidq-ürəkdən gələn bir təəccüblə:

– Bacı,– dedi,– mən bəyəm uşağam?

Ağabəyim Ağa güldü və elə bu zaman Ibrahim xan ağacların arasından çıxıb onlara yaxınlaşdı, Gövhər ağaya:

– Sən get,– dedi.

Qız atasının sərt sifətinə baxıb başa düşdü ki, mübahisə yeri deyil və narazılıqla başını aşağı salıb oradan uzaqlaşdı.

Ağabəyim Ağa tələsik mizin üstündəki kağızları yığışdırıb ayağa qalxdı.

Ibrahim xan əlinin işarəsi ilə onu saxladı:

– Indi gedirəm,– dedi.– Bir dəqiqəliyə gəlmişəm.

Araya sükut çökdü.

– Anan mənə söylədi ki, sən Fətəli şahın zövcəsi olmaq istəmirsən…– Xan sükutu pozdu.– Tehrana getmək istəmirsən… Səni başa düşməmək üçün, gərək eşşək olasan…– Bu sözləri yavaşdan və təmkinlə deyən Ibarahim xan birdən özünü saxlaya bilməyb bağırdı:– Mən eşşək deyiləm! Eşidirsən? Eşşək deyiləm mən!..

Uşaqlar xanın bağırtısını eşidib tələsik qaçıb getdilər və Ibrahim xan da, elə bil, o uşaqların gözü ilə kənardan özünə baxdı və yenə özünü ələ aldı, təmkinlə:.

– Sən kəs ürəyini, doğra, at bizim hamımızı öz ürəyindən!.. Nə qədər çətin olsa da, nə qədər qanı axsa da, kəsib atmalısan. Bu, səndən, məndən asılı olan bir iş deyil. Sənin bəxtin onda qara oldu ki, bu alçaq dünyaya xan qızı kimi təşrif buyurdun. Sən Qarabağı fikirləş, xanlığı fikirləş. Saday bəy kimi igidlər təkcə Qarabağda deyil, Qaradağın da Saday bəyi var, Şəkidə də, Bakıda da, Gəncədə də, Təbrizdə də, Xoyda, Marağada, Ərdəbildə də, Irəvanda, Naxçıvanda da igidlər var, amma nə olsun? Onlar yumruq kimi bir qüvvə deyillər, tək-təkdirlər. Hərə öz dərdi-səri ilə məşquldu! Hərə öz xanını qoruyur!.. Bizi istəməyənlərin əlində onları eləcə tək-tək dənləməyə nə var ki! Mən Baba xanın elçilərini geri qaytaracağam? Yaxşı, qaytardım! Sonra nə olacaq? Qarabağın başına hansı müsibətlər gələcək? Bizim xan nəslimizin axırı nə olacaq? Ayrılıq çətin işdir, qürbət müsibətdir, ürəyin istəyini boğmaq məşəqqətdir, bəli, belədir! Qoy, belə olsun! Qaytaraq şahın elçilərini! Onda bəs Qarabağ nə olsun, xan qızı? Qarabağa kim yiyə çıxsın, Ağabəyim Ağa!?

Ibrahim xan iti addımlarla uzaqlaşdı.

10.

5 mart 1803–cü il. Paris. Birinci konsulun iş otağı.

Birinci konsul Napoleon Bonapart divanda, Rusiyanın Fransadakı səfiri onunla üzbəüz kresloda, xarici işlər naziri Taleyran isə yandakı kresloda oturmuşdular.

Napoleon çox mehriban danışırdı:

– Sizdən gizlətmirəm, cənab səfir və istəyirəm ki, sözlərimin səmimiliyinə inanasınız: mən Aleksandra qardaş münasibəti bəsləyirəm. Xahiş edirəm, ona, elə belə də çatdırasınız. Avropanın şərqində Rusiya imperiyası nə qədər qüdrətli olarsa, bir o qədər Fransanın xeyrinədir. Bir tərəfdən ingilislər, bir tərəfdən də Avstriya hər vasitə ilə Rusiya ilə Fransa arasında ixtilaf yaratmağa çalışırlar, çünki bu onların maraqlarına cavab verir. Avropanı bu qoca, bu mühafizəkar imperiyaların iddiasından qurtarmaq lazımdır! Biz – Fransa və Rusiya – biz bunu etməsək, kim edəcək? Mən, qardaşım Aleksandr ilə harda deyirsə və nə zaman deyirsə danışıqlara hazıram. Mən Rusiya ilə gizli, ya açıq müttəfiqlik müqaviləsi bğağlamağa hazıram. Bizim Rusiya ilə bölüşə bilməyəcəyimiz bir şey yoxdur. Ingilislər də, Avstriya–Macarıstan da bunu yaxşı bilir və bizim birləşəcəyimizdən qorxur. Mən Aleksandra belə bir birlik və əbədi dostluq təklif edirəm. Rusiyanın maraqları – bizim maraqlarımızdır!

Napoleon ayağa qalxdı. Səfir və Taleyran da ayağa qalxdılar. Səfir təzim edərək:

– Zat-aliləri, – dedi. – Məni qəbul etdiyinizə, eləcə də açıq və səmimi söhbətinizə görə sizə dərin təşəkkür və minnətdarlığımı bildirirəm. Mən sizin dedliklərinizin hamısını əlahəzrət imperator I Aleksandra çatdıracağam və bu missiyanı özüm üçün şərəf hesab edirəm. Zat-alinizin mehribanlığından su-istifadə edib qiymətli vaxtınızı aldığım üçün üzr istəyirəm. Icazənizlə sizi tərk edim.

Napoleon:

– Sağ olun, cənab səfir,– dedi.– Mən sizə çox ümid bəsləyirəm.

Səfir ikinci dəfə təzim edərək otaqdan çıxdı.

Napoleon onun ardınca baxa-baxa:

– Söhbətimiz pis alınmadı…– dedi.

Taleyran yüngülcə təzim edərək:

– Zat-aliləri, siz danışıqlar mizinin arxasında da döyüş meydanındakı general Bonapartsınız…

Napoleon gülümsədi:

– Məni üzümə çox tərifləməyin, Taleyran,– dedi və diqqətlə xarici işlər nazirinin gözlərinin içinə baxdı.– Məni arxamca tərifləyin…

Taleyran gözlərini Napoleonun nəzərləri altından çəkdi və yenə yüngülcə təzim edərək getmək istədi:

– Icazənizlə…

– Dayanın, Taleyran! – Napoleon onu saxladı və əllərini arxasında çarpazlayıb otaqda var-gəl etməyə başladı. – Dayanın…

Napoleon otaqda var-gəl etdikcə, Taleyran nigarançılıq dolu nəzərlərlə ona baxırdı.

Nəhayət, Napoleon eləcə var-gəl edə-edə və Taleyrana baxmayaraq dilləndi:

– Fətəli şaha mənim adımdan məktub hazırlayın.

– Fətəli şaha? – deyə Taleyran təəccüblə soruşdu.

– Bəli!

– Nə məzmunda?

– O, Xəzər dənizini rusların üzünə bağlasın. Rusiya Cənubi Qafqazı götürsə, bununla kifayətləməyəcək, Iranın şimal bölgələrini də ələ almaq istəyəcək. Fransa Iran ilə Rusiya əleyhinə gizli müqavilə bağlamağı təklif edir. Iran Rusiya ilə müharibəyə başlasa, biz hər vasitə ilə Fətəli şaha kömək etməyə hazırıq. Məzmun aydındır?

Taleyran cavab vermədi.

Napoleon hirslə:

– Taleyran, – dedi.– siz istəmirsiz ki, mən güclü olum! Mən bunu bilirəm, Taleyran! Çünki siz Fransanı yox, özünüzü düşünürsünüz! Siz zəif hökmdarın yanında qüdrətli nazir olmaq istəyirsiniz! – Napoleon daha da sürətlə var-gəl etməyə başladı.– Mən niyə sizə dözürəm, Taleyran? Necə bilirsiz?

Taleyran:

– Mən başqa şey barədə düşünürəm, zat-aliləri…– dedi.

– Hansı başqa şeylər barədə? Hə?

– Üzr istəyirəm, zat-aliləri, mən…– Taleyran özünü saxladı və sözünün ardını demədi.

Napoleon bir anlıq ayaq saxlayıb ona baxdı:

– Cəsarət etmirsiz deməyə?!

Taleyran cəsarət etdi:

– Mən siyasi əxlaq barədə düşünürəm, zat-aliləri…

– Nə?– Napoleon heyrətlə xarici işlər nazirinə baxdı.– Siyasi əxlaq barədə düşünürsüz? – Və sürətlə addımlayaraq düz Taleyranın qarşısında dayanıb gözlərini altdan yuxarı onun sifətinə zillədi.– Sizin siyasi əxlaqdan danışmağa haqqınız çatır?!

Taleyran təzim edib:

– Icazənizlə…– dedi və çevrilib axsaya-axsaya qapıya tərəf getdi.

Napoleon onun ardınca:

– Məktubu gözləyirəm, Taleyran!– dedi.

Taleyran otaqdan çıxdı.

11.

Ağ atın dəli gözləri, elə bil, yeri, göyü görmürdü…

Saday bəy sıldırım qayaların təpəsi ilə ağ atı çap ki, çapasan – çapırdı.

Və Saday bəy atın belində dodaqlarını sıxıb, gözlərini kip qapamışdı və dünyanı görmək istəmirdi…

12.

Xan sarayının qadınlara məxsus hissəsində qız–gəlin qaynaşırdı.

Ağabəyim Ağa böyük güzgünün qarşısında oturmuşdu və kənizlər xan qızını bəzəyirdilər.

Tuba xanım Ağabəyim Ağanın yanında oturmuşdu və qızının əlini əlinə alıb oxşayırdı.

– Elə ki, çətin vaxtların oldu, elə ki, ürəyin qısıldı, məni yadına sal, qızım, məni gətir gözlərinin qabağına. – Tuba xanım deyirdi.– Mən Avar hakimi Ümmə xanın bacısı kimi həyatımda birinci dəfə Dağıstandan çıxıb Qarabağa, xan atana zövcə gələndə, səndən kiçik idim… Indi görürsən, maşallah, hər şey qaydasındadı…– Uzaq günlərin xatirəsi Tuba xanımın gözlərinə işartı gətirdi, qadını gülümsətdü. – Bu sözləri ki, indi mən sənə deyirəm, Ağabəyim, bu sözləri beləcə, o vaxt, məni Qarabağa yola salanda rəhmətlik anam Çiçəkbanu mənə deyirdi… Çiçəkbanu, sənin nənən, bilirsən, çərkəz xanı Sabutay xanın qızı idi, çərkəz ellərindən Dağıstana gəlmişdi… Allah qoysa, heç bilməyəcəksən ki, vaxt necə keçdi, sən də qızını uzaq ellərə yola salanda, ona bu sözləri deyəcəksən… Yaxşıdı, pisdi, amma xanzadə, şahzadə xanımların taleyinə belə yazılıb…

13.

Dağlar arasından dolanan Molla Nəsrəddin yolu ilə Şuşadan arana doğru üzüaşağı bir karvan gedirdi…

… Saday bəy qabağını kəsən ağac budaqlarını, kol-kosu əlləri ilə o tərəf-bu tərəfə yara-yara irəliləyirdi…

… Ağabəyim Ağa iki kənizi ilə bərabər faytonda oturmuşdu. Əbülfət ağa at belində faytonun yanınca gedirdi.

Ağabəyim Ağa başını qaldırıb Şuşa dağlarına baxdı və:

– Əbülfət, – dedi.– Görəsən biz bir də bu yerlərə qayıdacağıq?

Əbülfət ağa gülümsəyib:

– Əlbəttə!..– dedi.

Ağabəyim Ağa eləcə Şuşa dağlarına baxa-baxa:

– Sən qayıda bilərsən, bəs mən?– soruşdu.

Əbülfət ağa:

– Kim bilir, bacı? – dedi.– Iran qüdrətli məmləkətdi… Bəlkə sən bu yerlərin şahbanusu kimi haçansa təzədən bu yerlərə baş çəkdin?!

Ağabəyim Ağa:

– Yox, Əbülfət, istəmirəm…– pıçıldadı. – Istəmirəm… Bu yerlərin şahbanusu olmaq istəmirəm… Bu yerlərin şahbanusu olmasın, Əbülfət…

Guya ki, dünyanın işləri Əbülfət ağadan asılı idi…

… Bu dəm Saday bəy isə dağın başında dayanıb get-gedə yolu burulub gözdən itən karvanın ardınca baxırdı…

14.

9 oktyabr 1803–cü il. Şuşa. Xan sarayı.

Ibrahim xan otağın qapısı qarşısında dayanıb qonaqlarını qarşılayırdı. Mirmöhsün ağa da onun yanında idi.

Xidmətçi bərkdən elan etdi:

– Naxçıvan xanı əlahəzrət Kəlbəli xan!

Kəlbəli xan içəri girdi, Ibrahim xanla qucaqlaşdılar, Axund Mirmöhsün ağa ilə əl tutuşdular.

Xidmətçi yenə də bərkdən elan etdi:

– Irəvan xanı əlahəzrət Məhəmməd xan!

Məhəmməd xan da içəri daxil oldu və o da Ibrahim xanla qucaqlaşdı, Axund Mirmöhsün ağa ilə əl tutuşdu.

Xidmətçi dişarı çıxdı.

Ibrahim xan:

– Qarabağa təşrif buyurmağınız məni çox şad edib, qardaşlar, – dedi.– Dünən xəbər çatdı ki, gəlirsiniz. Xoş gəlib, səfa gətiribsiniz. Bütün Qarabağ sizin öz doğma el-obanızdı. Buyurun, əyləşin.

Qonaqlar taxtlara sərilmiş döşəkcələrin üstündə əyləşdilər. Ibrahim xan da onlarla üzbəüz əyləşdi. Axund Mirmöhsün ağa bir az kənarda oturdu.

Ibrahim xan:

– Necəsiniz?– soruşdu.– Nə var, nə yox? Çoxdandı görüşmürük…

Kəlbəli xan:

– Necəliyimiz, güman edirəm ki, cənabınıza yaxşı məlumdu,– dedi və bir başa mətləbə keçdi.– Məhəmməd xan qardaşımızla qərar verdik ki, sənlə məsləhətləşməyə gələk, Ibrahim xan. Cavad xana da sifariş göndərmişik ki, münasib bilsə, məşvərət üçün təcili bura gəlsin. Sizin, bir ağsaqqal kimi, qapınızın həmişə bizim üzümüzə açıq olduğunu biz yaxşı bilirik, Ibrahim xan.

Ibrahim xan:

– Təşəkkür edirəm, – dedi.

Kəlbəli xan:

– Məsələ vacib, zaman məhduddur, – deyə sözünə davam etdi.– Padşah Aleksandrın böyük generalı Sisianov daha gəlib Tiflisdə əyləşib.

Məhəmməd xan əsəbi halda dilləndi:

– O, bizim Irəvan xanlığından da, Naxçıvan xanlığından da tələb edir ki, rus padşahına tabe olaq!..

Ibrahim xan:

– Mən bunu iki gün bundan qabaq eşitmişəm,–dedi.– Bəs siz nə fikirdəsiniz?

– Naxçıvan xanlığı heç bir padşaha tabe olmaq istəmir. Ancaq təhlükə çox ciddidir,– Kəlbəli xan dedi.

Məhəmməd xan:

– Irəvan xanlığı da heç bir padşaha tabe olmaq istəmir,– dedi.– Ibrahim xan, nə siz, nə də biz heç vaxt xaçpərəst tayfasına düşmən münasibət göstərməmişik. Yekatrinanın vaxtında onun böyük generalı Qafqaza gələndə, sən, Ibrahim xan, hörmətli elçilərlə generala hədiyyələr göndərdin. Öz ixlasını bildirdin. Mən də Osmanlıdan, Irandan axışıb Irəvana gələn ermənilərin heç birini rədd etməmişəm. Nə olsun ki, xaçpərəstdirlər? Göydə Allah birdir! Lakin indi xanlıq istiqlaliyyətimizi itirə bilərik…

Axund Mirmöhsün ağa yavaşdan ösgürdü.

Kəlbəli xan:

– Axund Mirmöhsün ağa mötəbərin deyəsən sözü var, – dedi.

Axund Mirmöhsün ağa:

– Müsaiddirsə?– soruşdu.

Məhəmməd xan:

– Buyursunlar,– dedi.– Biz bilirik ki, Axund ağa Ibrahim xan qardaşımızın ən yaxın və məhrəm, ən sədaqətli adamıdır. Ağanın sözləri bizimçün də qiymətlidir.

Ibrahim xan da başının işarəsi ilə razılığını bildirdi.

Axund Mirmöhsün ağa yenə bir-iki dəfə astaca öskürüb:

– Mütəşəkkirəm,– dedi.– Ibrahim xan neçə dəfə Azərbaycan xanlarına təklif etdi ki, gəlin, şərtləri işləyək, xanlıqları birləşdirib vahid Azərbaycan dövləti yaradaq, hətta onu da buyurdu ki, biz də Nadir şah Əfşarın Muğanda çağırdığı kimi bir qurultay çağırıb bu məsələni orada həll edək. Amma əqil-səlimlə edilmiş bu təklifə qol qoyulmadı. Yoxsa ki, indi güclü bir orduya malik olardınız. Peyğəmbər əleyhissəlam yüzlərcə yerə bölünmüş ərəb qəbilələrini birləşdirməsəydi, Islam dünyası o qədər vüsətli qələbələrə nail ola bilməzdi.

Məhəmməd xan:

– Cənab Mirmöhsün ağa, – dedi.– Sizin sözlərinizdə həqiqət var, ancaq indi təqsirkar axtarmaq vaxtı deyil. Rus generalı başımsızın üstünü alıb, tabeçiliyimizi tələb edir.

Kəlbəli xan:

– Ibrahim xan,– dedi.– Sən Fətəli şahla qohum olmusan. Oğlun Əbülfət ağa da hal-hazırda onun sarayında yüksək mənsəbdədir. Deyirlər, Fətəli şah qızınız Ağabəyim Ağanın əqil-fərasətinə valeh olub, hətta dövlət tədbirlərini də onunla məsləhətləşir. Əgər Fətəli şah xanlıqlarımızı saxlamaq şərtilə bizə kömək edərsə, biz də Sisianovun təklifini rədd edərik. Mən rus padşahının cəngindən qurtarmağın başqa bir yolunu görmürəm.

Bu zaman qapı açıldı və xidmətçi elə eşikdəncə elan etdi:

– Gəncə xanı əlahəzrət Cavad xan!

Və Cavad xan özünə xas olan cəldliklə içəri daxil oldu.

Xanlar ayağa qalxdı, Cavad xan əvvəlcə Ibrahim xanla, sonra Kəlbəli və Məhəmməd xanla qucaqlaşdı, Axund Mirmöhsün ağa ilə əl tutuşdu.

Ibrahim xan əli ilə yer göstərdi:

– Buyurun.

Xanlar döşəkcələrin üstündə əyləşdi və Ibrahim xan Cavad xana müraciətlə:

– «Necəsiniz» soruşmuram, xan cənabları. Xəbər mənə çatıb. General Sisianov Gəncə qalasının təcili təslim olmasını səndən tələb edir.

Cavad xan acıqla:

– Bəli, tələb edir… – dedi.– Bu, rus padşahlarının həmin siyasətidi ki, davam edir. Yekatrinanın əmri ilə general Zubov Qafqaza yeriyib Dərbəndi mühasirə eləyəndə, mən sizə dedim ki, təcili qoşunlarımızı birləşdirib Dərbəndin köməyinə gedək. Heç kəsdən səs çıxmadı. – Cavad xan bir an nəfəsini dərdi və Ibrahim xana baxıb təkrar etdi.– Heç birinizdən səs çıxmadı.

Cavad xan susdu, amma açıq-aydın hiss olunurdu ki, bu ehtiraslı adam özünü güclə saxlayır, içi doludu.

Və bunu, əlbəttə, Ibrahim xan da hiss etdi, yüngülcə gülümsəyərək:

– Buyurun, davam edin…– dedi.

Cavad xan sözünə davam etdi:

– Zubov Dərbəndi alandan sonra, mənim qardaşım, ağsaqqalımız Ibrahim xan ona hörmətli elçilərlə qiymətli hədiyyələr göndərib rus padşahına ixlasını bəyan etdi. O hədiyyələrin hesabına, əlli dənə top əldə etmək olardı. Indi də budu, Sisianov ağa təşrif buyurub… Qardaşımız Ibrahim xanın Zubova o cürə ixlası, o hədiyyələri rus padşahının qəyyumçuluğunu qəbul eləmək kimi bir şey idi, bu da Ağa Məhəmməd şaha fürsət yaratdı ki, Qarabağa gəlsin, Şuşa kimi bir qalanı alsın. Nə oldu? Yekatrina kömək əlini uzatdı Ibrahim xan qardaşımıza? Yox. Qardaşımız da məcbur oldu xanlığı buraxıb Balakənə getsin. Ağa Məhəmməd qətlə yetiriləndən sonra, ağsaqqalımızın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy burada nə fəsadlar törətdi?! Allah vəzir Molla Pənaha rəhmət eləsin, onun da, oğlunun da başını üzdürdü Cıdır düzündə. Amma Yekatrina Molla Pənaha bir əsa hədiyyə etmişdi… Nə isə!.. Allaha min şükür ki, Axund Mirmöhsün ağanın tədbirləri və qoşunbaşı Saday bəyin sədaqətinin və igidliyinin nəticəsində ağsaqqalımız Ibrahim xan yenə Qarabağ taxtına qayıda bildi. Bütün bunlar ki, bu yaxınların söhbətidir, nə üçün bunlar yaddan çıxır?

Araya ağır bir sükut çökdü və o sükutu yenə Cavad xan özü pozdu:

– Məni məzur tutun, ağalar! Mən qızışıb bəzən lüzümsüz sözlər də deyirəm. Ancaq ağalar,– Cavad xan barmağını yuxarı qaldırdı,– o başımızın üstündəkinin dərgahına and olsun ki, bunların hamısı sizə, o cümlədən əziz qardaşım və ağsaqqalımız Ibrahim xana məhəbbətimin ifadəsidir. Əlbəttə, hər birimizin səhvi var və burası da həqiqətdi ki, indi oturub bu səhvlər barədə mübahisəyə başlasaq, çox uzun çəkər. Vaxt isə gözləmir. Gəlin, bir dəqiqə belə itirmədən, nə döyüş qüvvələrimiz varsa, birləşdirib Sisianova cavab verək. Mən sizi inandırıram ki, rusun qoşununun köməyi gəlib çıxana qədər biz Sisianovu Dərbənddən də o tərəfə qovub, Azərbaycanın sərhədlərindən xeyli uzaqlaşdıra bilərik.

Yenə araya ağır sükut çökdü və bu dəfə o sükutu Ibrahim xan pozdu:

– Qardaşım Cavad xan mənə ağır ittihamlar verir… Ancaq, ağalar, gəlin, ədalətlə danışaq. Biz, hər cürə silahı, böyük qoşunu, böyük sərvəti olan iki dövlətin arasındayıq. Bu dövlətlərin ikisinin də kürreyi-ərzin xəritəsi miqyasında maraqları var. Mən istəyirdim, çalışırdım ki, millətimiz qırılmasın, xanlığımız viran qalmasın… Mən indi də istəyirəm ki, hər şeyi danışıqlarla, sülhlə, tədbir və təmkin ilə qaydasına qoyaq. Ona görə də, indi biz bu iki dövlətdən birinə iltiza etməliyik. Çox fikirləşəndən sonra mən bu qərara gəlmişəm ki, biz rus padşahıyla daha tez dil tapıb dost ola bilərik.

Cavad xan heç cürə gizlədə bilmədiyi bir acıqla:

– Nəyə görə?– soruşdu.

Ibrahim xan:

– Ona görə ki, – dedi,– bütün Azərbaycan torpağına sahib olmaq Iran şahlığının çoxdankı arzusudur, son dövrlərin tarixi boyu bu istək gah yerinə yetir, gah da əldən çıxır… Azərbaycan xanlıqları rus padşahına iltiza etsə, düşünürəm ki, bir dövlət kimi daha tez istiqlaliyyət ala bilərik…

Cavad xan özünü saxlaya bilmədi və:

– Ağsaqqal,– dedi,– Iran padşahlığının dediyin o arzusu ki, var ha, yəni o arzu, o istək Rusiya padşahlığı üçün bu qədər uzaqdır?!

Kəlbəli xan:

– Iran şahının özü də türkdü, – dedi. – Bizim adət-ənənələrimiz, dinimiz birdi. Elə güman edirəm ki, biz Iranla, xüsusən Baba xanla daha tez dil tapa bilərik.

Məhəmməd xan başının hərəkəti ilə Kəlbəli xanın sözlərini təsdiq etdi:

– Biz, demək olar ki, bir torpaqda yaşayırıq. Gediş-gəlişimiz var, söz deməyə imkan tapacağıq. Rus padşahlığının paytaxtı ilə bizim aramızda üç min verstə qədər məsafə var. Dinimiz ayrı, dilimiz ayrı…

Cavad xan qızğın halda:

– Ağalar,– dedi,– mənə qulaq asın! Əgər siz öz xanlıqlarınızın müstəqilliyi, gələcək birləşmiş milli istiqlaliyyət haqqında düşünürsünüzsə, bu, xam xəyaldır! Gəlib torpağımıza kök salan, qalalarımıza hakim olan heç bir dövlət bizi saya salmaz, təzədən bizə istiqlaliyyət verməz! Ona görə də mənim fikrim qətidir: nə rus padşahı, nə də Iran şahı! Ibrahim xan, bağışla, ancaq deyəcəyəm. Hərgah sənin Rusiyaya meylinin arxasında o fikir gizlənirsə ki, Rusiya sənə toxunmayacaq, Fətəli şahla da qohum olduğun üçün, Iran şahlığı sənə toxunmayacaq, səhv edirsən, qardaşım! Çox böyük səhv edirsən!

Ibrahim xan sərt hərəkətlə ayağa qalxdı:

– Siz uzaq yoldan gəlib yorulmusunuz, qardaşlarım. Buyurun, bir az istirahət eləyin, sonra söhbətimizi davam etdirərik.

15.

Axşam düşürdü.

Və axşamın o düşhadüşündə Şuşa dağları, elə bil, mürgü döyürdü və bu yerlərin sakitliyi də, elə bil, əzəli və əbədi bir sakitlik idi. Hətta xanəndənin uzaqdan gələn səsi də, elə bil, elə bu əzəli və əbədi sakitliyin bir hissəciyiydi.

Xanəndə oxuyurdu:

Gördüm onu mən, söylədim, ey yar, sənə qurban,
Bəlkə yuxudur mən görürəm, sən mənə mehman?
Öpdüm yanağından, qızarıb oldu al-əlvan,
Mən yarıma, yarım da mənim dərdimə dərman.
Dərdim çoxalıb, dərd dedi, yarım bizə getdi,
Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim, ömrüm necə gəldi, necə getdi…

Otağının pəncərəsindən xanəndənin səsinə qulaq asan Tuba xanım:

– Ağabəyimin sözləridi…– dedi.

16.

Ibrahim xan iti addımlarla sarayın dəhlizi ilə gedirdi. Axund Mirmöhsün ağa onun ardınca addımlayırdı.

Ibrahim xan gedə-gedə deyirdi:

– Eşitdin də, Mirmöhsün ağa, eşitdin, Cavad xanın tənələrini? Eşitdin, məni necə aşkar məzəmmət edirdi? Biz iki divin pusqusunda dayanıb içinə düşdüyümüz bu tilsimi qan tökməklə sındıra bilmərik. Bizim nicat yolumuz qılıncda deyil, tədbirdədir! Mən nə üçün ürəyimin bir parçasını kəsib Tehrana göndərdim? Mən nə üçün o vaxt rus generalı Zubova qiymətli hədiyyələr göndərib rus padşahına öz ixlasımı bəyan etdim? Nə edəcək Cavad xan? Hə?! Qoşun verin, deyir. Özünü divə yem eləyəcək, vəssalam! Cavan-cavan oğullarını itirmiş analar da yerə, göyə lənət oxuyacq!

Axund Mirmöhsün ağa:

– Təki gələcək nəsillər bizə lənət oxumasın!..– dedi.

Ibrahim xan başını çevirib yanpörtü Axund Mirmöhsün ağaya baxdı, nəsə demək istədi, amma demədi, sonra qapını açıb otağa girdi.

Xanlar əyləşib onları gözləyirdi və Ibrahim xan içəri girən kimi, yenə ayağa qalxdılar.

Ibrahim xan:

– Əziyyət çəkməyin, buyurun, əyləşin,– dedi, özü də döşəkcədə oturdu.– Mən qardaşım Cavad xanın bayaq söylədiyi ittihamlara cavab vermək istəmirəm, ona görə yox ki, onları qəbul edirəm, ona görə ki, artıq burada deyildiyi kimi, mübahisəyə girişmək zamanı deyil, vaxt dayanıb bizi gözləmir və bir də, onsuz da ki, tarix hər şeyi yerbəyer edəcək. Siz düz deyirsiniz, ağalar, vəziyyət mürəkkəbdir və getdikcə daha da ağırlaşır. Biz Ağa Məhəmməd şahın yaratdığı dəhşətli günlərdən sonra, yenə fəlakətlərə düçar ola bilərik. Indicə aldığım məlumata görə, qızılbaş qoşunu da Naxçıvan, Irəvan və Qarabağ sərhədlərinə doğru irəliləməkdədir.– Hiss olunurdu ki, Ibrahim xan əsəblərini güclə sakitləşdirir.– Qardaşım Cavad xan, söz sizin idi. Buyurun, hazırkı vəziyyətdən çıxmaq üçün siz nə təklif edirsiniz?

Cavad xan dedi:

– Əgər siz və eləcə də, heç olmasa, Şəki, Şirvan, Bakı xanları – hər bir xanlıqdan mənə iki min-üç min nəfər atlı versəniz, ha eləyib, Sisianova əlavə kömək gəlib çatınca, mən onu aşağı Qafqazdan qovub çıxarardım.

Ibrahim xan:

– Bəs sonra?– soruşdu.– Sonra nə olacaq? Aleksandr padşah o saat öz qoşununun aqibəti ilə barışacaq və susub oturacaq?

Cavad xan aşkar bir qəzəblə:

– Bilmirəm, – dedi.– Rus padşahı susacaq, ya nə edəcək?! Lakin bütün dünya görəcək ki, biz də varıq, biz də bir qüvvəyik, bizimlə də hesablaşmaq lazımdır!

Ibrahim xan:

– Qardaşım, bunlar hamısı sözdür!– dedi.

Kəlbəli xan:

– Bəs, sərhəddimizə gəlib çatan qızılbaş qoşunu ilə neyləyəcəyik?– soruşdu.

Məhəmməd xan Ibrahim xana baxdı:

– Mən belə məlum edirəm ki, Ibrahim xan tamamilə rusa meyillidi. Ancaq mən, məsələ gəlib bu nöqtəyə çatsa, ağalar, bəyan edirəm, Iranı tutacağam.

Ibrahim xan:

– Qardaşlar,– dedi,– mən rus padşahlığının himayəsi haqqında danışanda, Azərbaycanın öz istiqlaliyyətindən əl çəkib, sözsüz rusa tabe olması fikrindən çox uzağam. Mən Aleksandrla səmimi dost olmaq fikrindəyəm.

Cavad xan əvvəlki ötkəmliyi ilə:

– Cənab Ibrahim xan!– dedi.– Rus generalları Azərbaycanı işğal edəndən sonra, rus padşahı səninlə dostluq mükaliməsinə girməz! Siz özünüz özünüzü aldadırsız!

Ibrahim xan da get-gedə gözgörəti sərtləşirdi:

– Mən uşaq deyiləm, Cavad xan! O vaxt general Zubovla da rus taxt-tacı ilə belə bir dostluq barədə danışdım. O, mənim fikirlərimi nəinki bəyənmişdi, hətta alqışlamışdı!

Axund Mirmöhsün ağa yavaşdan öskürdü və Ibrahim xan ona baxıb bir az narazılıqla:

– Sözün var?– soruşdu.

Axund həmişəki kimi aramla:

– Üzr istəyirəm ki, siz xan əlahəzrətlərinin məşvərətinə müdaxilə edirəm, amma bu gün bu məşvərətdən millətin taleyi asılıdır. Mən uzaq şimalda yaşayan rus xalqı haqqında fəna bir söz deyə bilmərəm. Çünki bütün millətləri bir olan Allah yaradıb. Amma rus padşahının Qafqaza və eləcə də Azərbaycana ağır toplarla, yeni əsləhə ilə silahlanmış qoşunla gəlməsi məgər dostluqdan xəbər verir? Zubov da, Sisianov da ilk növbədə bizim ata-babalarımızın tikdirdikləri qalaların açarlarını tələb edirlər, orada qoşunlarını yerləşdirmək istəyirlər. Belə bir dostluğa inanmaq olar? Üzr istəyirəm, əlahəzrətlər… Bəlkə də başımdan böyük danışdım…

Ibrahim xan tərs-tərs Axund Mirmöhsün ağaya baxdı, amma yenə bir söz demədi.

Kəlbəli xan:

– Axund ağa düz buyurur…– dedi.

Məhəmməd xan da:

– Mən də Axund ağanın sözlərini doğru hesab edirəm…– dedi.

Cavad xan:

– Yox, ağalar!– dedi.– Mən Ibrahim xan, sənə də, xan cənabları, sizlərə də axırıncı dəfə təklif edirəm: təcili surətdə hazır atlılarımızı birləşdirib Sisianovu qovmağa razılıq verirsinizmi? Artıq dərəcədə təveqqe edirəm, son sözünüzü deyəsiniz!

Ibrahim xan:

– Mən general Sisianovla görüşüb danışmamış heç bir qərara gələ bilmərəm,– dedi.

Cavad xan Kəlbəli xana və Məhəmməd xana baxdı.

Onlar bir söz demədi.

Cavad xan cəld hərəkətlə ayağa qalxdı:

– Ibrahim xan! Mən görürəm ki, məsələnin nə qədər ciddi olduğu nə sizi, nə də bu qardaşlarımızı mənim qədər narahat etmir. Ona görə də mən məclisinizi tərk edirəm və sizi xəbərdar edirəm ki, mən son nəfəsimə qədər rus padşahının qoşunu ilə vuruşacağam. Mən namusumuzu, torpağımızı axırıncı gülləmə qədər müdafiə edəcəyəm!

Və Cavad xan sürətlə otaqdan çıxdı.

17.

1 dekabr 1803-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Tiflisə quşbaşı qar yağırdı.

Üstü qarla dolu ağacların əhatəsində, hər tərəfini qar basmış o bina, o qarlı baxça, elə bil, dünyanın ən sakit, ən rahat bir guşəsi idi.

Və o binadakı kabinetində knyaz Sisianov general Portnyakinlə üz-üzə dayanmışdı.

– General Portnyakin! Mən sizə 11 topu olan piyada batalyonu verirəm! Üç eskadron, əlavə olaraq da iki kazak yüzlüyü verirəm! Eşidirsinizmi? Iki kazak yüzlüyü! Və bir əsgər kimi sizdən soruşuram: Cavad xanı məğlub edəcəksinizmi?

General Portnyakin:

– Zat-aliləri!– dedi.– Cavad xanı məğlub etmək üçün, onu öldürmək lazımdır!

Knyaz qışqırdı:

– Mən sizdən nə lazım olduğunu soruşmuram! Mən sizdən soruşuram ki, Cavad xanı məğlub edəcəksiniz, ya yox?! Mən sizdən Gəncəni tələb edirəm! Gəncənin adı xəritədən silinməlidir! Gəncənin adı yaddaşlardan da silinməlidir! Yaddaşlarda Gəncə yox, Yelizavettapol qalmalıdır! Həmişəlik, general, eşidirsinizmi, minilliklər boyu!.. Biz Cavad xana elə divan tutmalıyıq ki, bu yerlərin bütün türk tayfasına dərs olsun! Bütün bu yekəbaş müsəlman ağalarına dərs olsun!

18.

Göydə uçuşan qara qarğaların qarıltısı get–gedə uzaqlaşdı və bir-birinə dəyən qılıncların, atılan güllələrin, fınxıran atların, hücum edən, nalə çəkən əsgərlərin səsi bütün aləmi başına götürdü.

… Gəncə yaxınlığındakı Quluqobu deyilən çöllükdə Cavad xanın atlıları ilə rus qoşunu arasında ölüm-dirim davası gedirdi: süngüyə keçən kim, güllə atan kim, gülləyə tuş gələn kim, atdan yıxan kim, yıxılan kim, qılıncla biçən kim, biçilən kim…

… Piyada rus zabiti bağırırdı:

– Vperyod!.. Smert nevernım!

Və piyada rus qoşunları irəlilədikcə Cavad xanın atlıları onları qılıncdan keçirirdi.

… Topçu rus zabiti bağırırdı:

– Oqon!..

Və hər dəfə rus topu atəş açdıqca Cavad xanın bir neçə atlısı yerə sərilirdi.

… Cavad xanın oğlu Hüseynqulu ağa çapa-çapa bir neçə nəfərlə at belində uca bir çinar ağacının altında dayanmış atasının qabağına çatdı:

– Xan ata,– Hüseynqulu ağa qışqırdı.– Topların qabağında dayanmaq olmur! Ehtiyat atlıları göndər!

Cavad xan:

– Yox,– dedi.– Bu gün bəsdi! Qalaya çəkiləcəyik!

Hüseynqulu ağa yenə çapıb özünü döyüş meydanına çatdırdı və bağıra-bağıra:

– Qalaya!..– dedi.– Hamı qalaya!.. Qalaya!.. Xanın əmridi!.. Qalaya!..

… Və Cavad xanın atlıları döyüş meydanından çıxıb Gəncə qalasına tərəf çapmağa başladı.

… Topçu rus zabiti bağırırdı:

– Oqon po nevernım!

Toplar geriyə çapan atlılara atırdı.

– Oqon!

Toplar atırdı…

… General Portnyakin topun, tüfəngin səsi səngimiş döyüş meydanını gəzirdi.

Elə bil ki, yer üzündə qarğa-quzğun qalmamışdı, hamısı Quluqobuya uçub gəlmişdi.

Döyüş meydanı inildəyirdi:

– Su…

– Pomoqite…

– Ölürəm…

– Vodu…

General Portnyakin döyüş meydanını dolaşa-dolaşa dəhşət içində pıçıldayırdı:

– Boje!.. Boje!.. Çto mı natvorili?! Prosti nas, qospodi!.. Prosti!..

General Portnyakin pıçıldaya-pıçıldaya xaç çevirirdi…

19.

Xidmətçi Ibrahim xanın otağına girib:

– Sizin çağrışınızla Vanya yüzbaşı əmrə müntəzirdir, xan sağ olsun,– dedi.

Bardaş qurub taxcadakı döşəkcənin üstündə oturmuş Ibrahim xan qarşısındakı kağız-kuğuzu kənara çəkdi:

– Gəlsin.

Vanya yüzbaşı içəri girdi və kök bədəninə yaraşmayan bir cəldliklə Ibrahim xana yaxınlaşıb əlindən öpdü:

– Maşallah, nəmxuda bədnəzərdən, əlahəzrət, gözümə yaxşı dəydiniz! Çox nigaran idim! Tfu! Tfu! – Vanya yüzbaşı əyilib barmağı ilə döşəmənin taxtasını döyəclədi.– Yaxşısız! Mənim gözüm yoxdu, məzhəb haqqı, ancaq bədnəzərdən uzaq!..

Ibrahim xan:

– Otur, görüm,– dedi.

Vanya yüzbaşı:

– O–o–o!..– dedi.– Mən qələt eləyərəm atabaatamla, əlahəzrətin qarşısında oturaram!

Ibrahim xan diqqətlə Vanya yüzbaşının gözlərinin içinə baxıb sərt:

– Otur!– dedi.

– Baş üstə!– Vanya yüzbaşı Ibrahim xanın qarşısında, elə taxta döşəmənincə üstündə çöməlib oturdu.

– Nə var, nə yox, Vanya yüzbaşı? Deyirsən ki, nigaran idin? Nədi ki, camaat nə deyir?

– Camaat nə deyəcək, xan sağ olsun? Camaat sizin qəhrəman atanız Pənah xana rəhmət oxuyur, siz əlahəzrətə də uzun ömür arzulayır.

– Bəs sən niyə nigaran idin?

– Bəs necə nigaran olmayım? Mən nigaran olmayım, bəs kim nigaran olsun? Siz əlahəzrət mənə torpaq verdiz? Verdiz! Məni, mən Banazurlu Vanyanı Vanya yüzbaşı etdiz? Etdiz! Dünya da ki, xarab dünya, bəs mən nigaran olmayım ki, əlahəzrət bu xarab dünyada sıxılır, ya yox? Ruslar ordan pırtlayır, qızılbaşlar burdan zühur eləyir, Əbülfət ağa da ki, deyirlər…– Vanya yüzbaşı sözünü yarımçıq kəsib susdu.

– Nə deyirlər? Əbülfət xan nə?

Vanya yüzbaşı cavab verməyə çətinlik çəkirdi.

Ibrahim xan qəzəbləndi:

– Mən səni bura ağzına su alıb oturmağa çağırmışam?!

Vanya yüzbaşı yerindən qalxmaq istədi.

Ibrahim xan əlinin hərəkəti ilə onu saxladı:

– Danış, görüm!

– Xan sağ olsun, sizin bizə elədiyinizi kim eləyib? Heç kim! Qarabağın Dumu kimi, Tuğ kimi, Xankəndi, Hadrut, Daşaltı kimi səfalı yerlərində bizə torpaq ayırdız, ev-eşik tikdik, kəndlər saldıq…

– Bunlar məlumdu, Vanya yüzbaşı, mətləbdən danış! Nə deyirlər Əbülfət ağa barədə?

– Elə onu deyirəm ki, xan sağ olsun, mən nə bilirəm, gərək sizə deyəm. Borcumdu… Camaat deyir ki, Əbülfət ağa, Allah onun canını sağ eləsin, həmişə kefi kök, damağı da çağ olsun, camaat deyir ki, Əbülfət ağa Fətəli şahla çox yaxınlaşıb…

– Yəni?..

– Yəni siz əlahəzrətin rusa meylindən narazıdı…

Araya sükut çökdü. Nəhayət, Ibrahim xan:

– Yaxşı…– dedi və ayağa qalxdı.

Vanya yüzbaşı da vücuduna yaraşmayan bir cəldliklə ayağa sıçradı.

Ibrahim xan:

– Mən səni başqa məsələ üçün çağırmışam…– dedi.– Bizim bu Axund Mirmöhsün ağa barədə nə danışırlar? Doğrusu, son vaxtlar gözüm ondan su içmir…

– Axund Mirmöhsün ağa?– Vanya yüzbaşı təkrar etdi.– Baş üstə, nə lazımdı, öyrənərəm… Əlahəzrət izn versə, mürəxxəs olaram.

– Deyəsən tələsirsən?

– Sizin sarayınızdan, qohum-əqrabanızdan uzaq, əlahəzrət, ölü yerinə getməliyəm.

– Kimdi rəhmətə gedən?

– Əşşi, bizim bir Petros ağa var idi… Petros Dəlləkyan… Dünən gecə lampanı yandırıb kitab oxuyurmuş yazıq, pəncərədən güllə ilə vurublar…

Ibrahim xanın yadına düşdü:

– Hə, səhər mənə dedilər… Guya, düşmənçilikdi… Balam, o Petros ki, gecə-gündüz kitab yazan, kitab oxuyan sakit bir adam idi, onunla kimin nə düşmənçiliyi?

Vanya yüzbaşı:

– Eh, xan sağ olsun, dünya, avara dünyadı…– dedi.

20.

29 dekabr 1803-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Knyaz Sisianov hərbi məclis çağırmışdı və hisslərini cilovlaya bilməyib həyəcanla danışırdı:

– Cavad xan imperiyanın düşmənidir! O sağ qaldıqca, biz nüfuzdan düşürük! Öz şəxsində bütün ətraf xanlara nümunə göstərir ki, təkbaşına rus ordusu ilə müharibə aparır. Bunun axırı yaxşı olmayacaq, general Portnyakin! Mən sizə on bir topu olan batalyon vermişəm! Üç eskadron vermişəm! Iki kazak yüzlüyü vermişəm! Indi o iki yüzlükdən neçə nəfər qalıb? Cəmi on yeddi nəfər, general, on yeddi nəfər!

General Portnyakin:

– Zat-aliləri,– dedi,– Cavad xan özü üçün əlverişli taktika seçib. Gəncə qalası yeraltı bir labirintdir. Cavad xan gözlənilməz səmtlərdə qaladan çıxır, bir müddət vuruşur, vaxt yetişəndə tamam başqa bir səmtdən təzədən Gəncə qalasına qayıdır.

Sisianov:

– Buna dözmək daha mümkün deyil!– dedi.– Mən Gəncə qalasına təcili… və amansız hücuma başlayıram! Bütün qüvvələri səfərbər edirəm! Gəncə ermənіləri bizə sifariş göndərməkdən, bizi hücuma çağırmaqdan beziblər! Biz Qafqazda məskunlaşmış ermənіləri özümüzdən narazı sala bilmərik! Onlar bu vəhşi diyarda, bu cavad xanlar arasında bizim yeganə müttəfiqlərimizdir! Hücum! Amansız hücum!

General Portnyakin:

– Gəncə qalası çox möhkəmdir, zat-aliləri,– dedi.– Mən artıq sizə məruzə etdim. Gəncə başdan-başa lağımlardır, yeraltı yollardır. Oranı almaq asan olmayacaq!

Knyaz Sisianov:

– Kim asan yol axtarır, kənara çəkilsin, general!– dedi.– Sabah sübh tezdən Gəncəyə hücuma başlayırıq!

Polkovnik Eristavi:

– Zat-aliləri, mən təklif edirəm… hətta… hətta xahiş edirəm ki, Cavad xana sonuncu dəfə məktub göndərəsiniz.

Sisianov:

– Mən bu Asiya yekəxanasına nə qədər məktub göndərə bilərəm?– soruşdu.

– O məktubların tonu çox sərt olur…

– Mən Cavad xana məhəbbət məktubu yazmalıyam? Hə, polkovnik Eristavi?

– Cavad xan, hər halda, hökmdardır… Qacar kimi bir nəsildən çıxıb…

General Portnyakin:

– Mən də polkovnikin təklifinə tərəfdaram, zat-aliləri…– dedi.

Sisianov:

– Yaxşı!– dedi.– Mən sonuncu dəfə ona məktub göndərirəm ki, Gəncə qalasını təslim etsin. Sonuncu dəfə! Təslim şərtlərini qəbul etmək üçün ona iki gün vaxt verirəm! – Knyaz get-gedə daha artıq əsəbiləşirdi.– Gəncə böyük Rusiya imperiyasının tərkib hissəsidir, bir əyalətidir, başqa yer deyil!

21.

Cıdır düzündə gözəl bir gün çıxmışdı və gözəl də bir sakitlik var idi.

Ibrahim xan at belində aramla addımlayırdı, bir az arxadan isə iyirmi-iyirmi beş atlı gəlirdi.

Uzaqdan onlara tərəf çapan bir atlı göründü.

Xanın atlıları əvvəlcə narahat oldu, sonra yəqin ki, atlını atından tanıdılar.

Kimsə:

– Saday bəydi…– dedi.

Və Saday bəy ağ atı çapıb atlılara çatdı.

Atlılardan biri – bizim tanıdığımız xidmətçi irəli çıxıb Ibrahim xana yaxınlaşdı:

– Əlahəzrət, qoşunbaşı Saday bəy hüzurunuza buyurmaq istəyir.

Ibrahim xan:

– Gəlsin,– dedi.

Xidmətçi geri qayıtdı, sonra Saday bəy ağ atı irəli sürüb baş əydi və Ibrahim xanla qoşa addımladı.

Ibrahim xan:

– Nə olub, qoşunbaşı?– soruşdu.– Çox amansız çapırdın…

–Xan sağ olsun, rusların böyük generalı Sisianov Gəncə qapısının açarını, Cavad xanın da rus padşahına tabe olmasını tələb edib. Iki gün möhlət verib.

Ibrahim xan bir müddət heç nə demədi, sonra soruşdu:

– Bəs sən nə deyirsən?

– Biz nə isə etməliyik, xan…

– Nə?

– Biz Cavad xanı rus divinin qabağında tək qoya bilmərik!

– Onunla birlikdə o divə yem olmalıyıq biz? Hə?! – Ibrahim xan qəzəblə qoşunbaşının üstünə çımxırdı.– Sən iki min atlı ilə rus toplarının qabağında nə edəcəksən? Yaxşı, beş gün qarşılarını kəsdin, bir ay qarşılarını kəsdin, sonra? Sonra nə olacaq?– Ibrahim xan susdu, sonra nisbətən sakit halda:– Saday,– dedi.– mən qoşunu mənasız qırğına göndərə bilmərəm, başa düş…

Saday bəy sərt hərəkətlə cilovu çəkdi və ağ at fınxırıb kişnəyərək şahə qalxdı. Saday bəy:

– Xan!– qışqırdı.– Qoşunbaşı Saday bəyi yaddan çıxarın!

Arxadakı atlılar narahatlıqla dərhal irəli çapdılar və Ibrahim xanla Saday bəyi əhatəyə aldılar.

Ibrahim xan:

– Sən fərarilik edirsən?– qışqırdı.

Saday bəy:

– Qoy bunun adı fərarilik olsun! Mən könüllülərlə Cavad bəyə köməyə gedirəm,– dedi.

Ibrahim xan eyni qızğınlıqla:

– Sən ölümə gedirsən!– qışqırdı.

– Olsun, xan! Əlvida!..

Və Saday bəy ağ atı çapanda Ibrahim xan onun ardınca yana-yana, sidq-ürəkdən pıçıldadı:

– Axmaq… Axmaq uşaq…

Saday bəy çapıb dağlara tərəf uzaqlaşdı və Cıdır düzündən çıxanda bir də ağ atı şahə qaldırıb var gücü ilə bağırdı:

– Əlvida, xan qızı!..

Dağlardan başqa bu sözləri eşidən olmadı…

22.

30 dekabr 1803-cü il. Gəncə.

Ay işığında Cavad xan başda olmaqla bir dəstə adam Gəncə qalasının bürclərini gəzirdi.

Cavad xan soruşdu:

– Kərbəlayı Sadıq, nə deyirsən? Qala rus toplarına dözəcəkmi?

Yaşlı bir adam olan Kərbəlayı Sadıq:

– Xan sağ olsun,– dedi.– Bütün təmir işləri sona yetib. Bütün lazımi tədbirləri görmüşük. Lağımlar da, yeraltı keçidlər də hazırdır.

Cavad xan:

– Söhbət iyirmi dörd rus topundan gedir, Kərbəlayı Sadıq!– dedi.– Rusun iyirmi dörd topu müqabilində mənim ümidim o lağımlara, o yeraltı yollaradır ki, qəflətən onların üstünə həmlə edək, tez də geri qayıda bilək.

– Buyruğunuza rəğmən, hər şeyi etmişik, xan sağ olsun. Inşallah, hər şey uğurlu olar!

Ətrafdakı adamlar da cani-dildən xeyir dilədi:

– Inşallah!..

– Inşallah-amin!..

– Inşallah!..

23.

31 dekabr 1803-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Knyaz Sisianov iş otağında böyük yazı mizinin arxasında oturub işləyirdi.

Yavər içəri girdi:

– Zat-aliləri, Aşot Karapetyan adlı bu adam yenə sizin qəbulunuza gəlməyi təkid edir.

– Dünən dedim ki, göndərin, polkovnik Koryagin onu qəbul etsin. Mənim vaxtım yoxdur, kapitan! Bir də ki, Pavel Mixayloviç ermənilərin dilini yaxşı bilir…

Yavər:

– Üzr istəyirəm, zat-aliləri,– dedi.– Getmir. Üç gündür ki, şəxsən sizinlə görüşməyə çalışır. Deyir ki, xüsusi olaraq bu görüş üçün Tehrandan qeyri-leqal Tiflisə gəlmişəm. Deyir ki, son dərəcə əhəmiyyətli məsələdir.

Knyaz Sisianov qarşısındakı kağızları könülsüz halda kənara itələyib:

– Yaxşı, buraxın, gəlsin,– dedi.

Yavər çıxdı və bir neçə andan sonra Aşot Karapetyan otağa daxil oldu.

– Zat-aliləri, nəhayət ki, məni qəbul etdiyiniz üçün təşəkkürümü bildirirəm.

– Oturun, cənab Karapetyan. Xahiş edirəm, bir başa mətləbə keçəsiniz. Mənim vaxtım çox azdır.

– Mənim də vaxtım azdır, zat-aliləri.– Karapetyan əlini syurtukunun yaxasından içəri saldı və bir dəstə kağız çıxardı.– Mən bunları şəxsən sizə təqdim etmək üçün üç gündür gözləyirəm.

Knyaz Sisianov açıq sezilən bir rişxəndlə o bir dəstə kağıza baxdı:

– Bunlar nədir? Yenə erməni qardaşlarınızın cürbəcür xahişnamələridir?

Aşot Karapetyan başını dik tutub:

– Xeyir, knyaz!– dedi.

– Bəs nədir?

Aşot Karapetyan sözləri bir-bir dəqiq tələffüz edərək:

– Bunlar Gəncə qalasının bütün lağımlarının, oradakı yeraltı yolların, gizli kəhrizlərin, gizli ərzaq və silah anbarlarının xəritəsidir, – dedi.– Bunu Gəncədə yaşayan erməni qardaşlarımız bizə çatdırıb.

Knyaz Sisianov bir anın içində bütün vücudunu bürümüş həyəcanı gizlətməyə çalışaraq, kağızları alıb mizin üstünə qoydu və soruşdu:

– Bəs nə üçün onlar bunu mənim özümə çatdırmayıblar?

– Onlar Cavad xanla müttəfiqliyə söz veriblər. Cavad xandan ehtiyat edirlər, Tiflisə gələ bilmirlər.

– Onlar Cavad xandan qorxur, ancaq siz Fətəli şahdan qorxmursunuz?

– Söhbət millətin taleyindən gedəndə, onlar da qorxmur, biz də qorxmuruq, zat-aliləri. Biz bilirik ki, arxamızda Rusiyanın ikibaşlı qartalı dayanıb!

– Siz şiri-xurşid haqqında da bu sözləri deyirsiz?

– Lazım olanda, bəlkə də deyirik. Lazım olduğu üçün deyirik.

– Mən nə bilim ki, siz indi də ikibaşlı qartal haqqında bu sözləri lazım olduğu üçün demirsiz?

– Bunu tarix sizə göstərəcək, zat-aliləri.

Knyaz Sisianov güldü:

– Mənim tarixi gözləməyə vaxtım yoxdu, cənab Karapetyan!..

– Ona görə də, sübut sizin mizinizin üstündədir, knyaz!

24.

1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə. Gəncə qalası.

Gəncə uğrunda vuruş gedirdi.

… Gəncə qalasını mühasirəyə almış rus qoşunları toplardan qala divarlarını atəşə tutmuşdu.

… Gəncəlilər qalanın bürclərindən tüfənglə əsgərləri nişan alıb atırdı, yapıncıları əyinlərindən çıxarıb neftə bulayırdı və od vurub qaladan əsgərlərin başına yağdırırdı.

… Bir-neçə zabitin əhatəsində atın belində oturmuş general Sisianov durbinlə Gəncə qalasına baxırdı.

… Rus topçu zabitinin bağırtısı o ah-nalənin, o gurultunun, haray-həşirin içində güclə eşidilirdi:

– Oqon!.. Oqon!..

… Cavad xan tez-tez barıdan dişarı baxırdı, sürətlə addımlayaraq bürcdən-bürcə keçirdi, adamlarından tüfəngi dartıb alıb sinəsinə sıxırdı, barıdan boylanıb nişan alırdı, atırdı:

– Düşmən ayağı Gəncəyə dəyməyəcək!– deyirdi. – Haydı, igidlərim!..– deyirdi.– Qeyrət vaxtıdı!..

… Bu vaxt Kərbəlayı Sadıq təngnəfəs qalanın yuxarısına qalxdı:

– Xan!.. Xan!..– qışqırdı.– Ruslar yeraltı yollarla, lağımlarla şəhərə girir!

Cavad xan:

– Bizi satıblar!..– bağırdı.– İçimizdən satıblar bizi!..

… Əsgərlər qala divarlarının ətrafında yeraltı yolların, lağımların üstünü açırdı və zabitlərin:

– Vperyod!..– qışqırıqları altında şəhərə girirdi.

… Hüseynqulu ağa bürclərdən birinin aşağısında qılıncını sağa-sola işlədib, qalanın üstünə çıxmaq istəyən soldatları irəli buraxmırdı.

… Şəhərin qalaətrafı küçələrində qılıncların, süngülərin, güllələrin savaşı gedirdi.

… Cavad xan əlinə qılınc alıb qalanın üstündə soldatlarla vuruşurdu.

… General Sisianov durbinlə Gəncə qalasına baxırdı.

… Bu vaxt Saday bəy başda olmaqla bir dəstə atlı çapıb özünü yetirdi və ruslara hücum çəkdi.

… Rus topçu zabiti:

– Oqon!..– qışqırdı.

Toplar qala divarlarını uçururdu.

… Vuruşa-vuruşa qalaya doğru irəliləmək istəyən Saday bəyin dəstəsi güllənin, mərmilərin qarşısında get–gedə seyrəlirdi.

… Cavad xan:

– Hüseynqulu hardadır?– qışqırdı.

– Sol bürcdə vuruşur!– dedilər.– Hüseynqulu ağa möhkəm dayanıb!– dedilər.

… Kərbəlayı Sadıq haray qopardı:

– Rus bütün lağımların, keçidlərin ağzını açır!.. Hamısının yerini bilirlər!..

… General Sisianov qışqırdı:

– Gəncədən bir adam da çıxa bilməsin!

… Rus zabitinin tüfəngin titəyini basması ilə sinəsindən vurulmuş ağ atın kişnəyib şahə qalxması və yerə sərilməsi bir oldu.

Saday bəy gözləri bərəli yerə sərilmiş ağ atın altından çıxıb ayağa sıçradı və yerə düşmüş qılıncını götürüb indicə tüfəng atan zabitin üstünə cumdu.

Zabitin ikinci gülləsi Saday bəyin sinəsini deşdi və Saday bəy bir an dayandı, sonra səndələyib üzüqoylu zabitin ayaqlarının altında yerə sərildi.

Zabit ayağı ilə Saday bəyin başını kənara itələdi:

– Axmaq müsəlman,– dedi.– Qılıncla tüfəngin üstünə gəlir.

… Qan-tər içində vuruşan Cavad xan Kərbəlayi Sadığı gördü. Kərbəlayi Sadığın da əlində qılınc var idi.

Cavad xan acı bir heyrətlə:

– Kərbəlayı Sadıq, sən də vuruşursan?– soruşdu.

Kərbəlayı Sadıq:

– Bu bürcün memarı mənəm,– dedi.– Rus mənim meyidimin üstündən keçib bu bürcü ala bilər!

… Hüseynqulu ağa qılıncı növbəti dəfə başının üstünə qaldıranda qarşıdakı soldatın süngüsü onun sinəsini deşdi. Hüseynqulu ağa bir an yerində dondu. Soldat süngünü daha da dərinə soxub, geri dartdı. Hüseynqulu ağa arxası üstə yıxıldı, gözləri göyə zilləndi, dodaqlarının kənarından qan süzüldü və oğlan pıçıldadı:

– Atam sizdən mənim intiqamımı alacaq…

… General Sisianov:

– Toplar ara verməsin!..– qışqırdı.

… Soldat Kərbəlayı Sadığın qılınc həmləsini tüfənginin süngüsü ilə dəf etdi və bir göz qırpımında süngünü altdan yuxarı kişinin boğazına soxdu.

Kərbəlayı Sadıq yıxıldı və soldat onun üstündən addımlayıb:

– Starıy çort!..– dedi və Kərbəlayı Sadığın boğazından qan axan donmuş sifətinə tüpürdü.

… Və əlində qılınc irəli atılmaq istəyən Cavad xan güllə ilə sinəsindən vuruldu, qılınc əlindən düşdü və xan son nəfəsində:

– Bayrağı ver!.. Bayrağı ver!..– qışqırdı. – Bayraqdarın uzatdığı bayrağın dəstəyindən tutub kürəyi bürcün divarını sıyıra-sıyıra yerə çökdü.– Hüseynqulu sizdən mənim intiqamımı alacaq…– pıçıldadı və Cavad xanın da gözləri dondu.

… Ruslar artıq Gəncə qalasına doluşmuşdu.

Gəncə qalası alındı.

25.

3 yanvar 1804-cü il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Sübh tezdən knyaz Sisianov başda olmaqla bir dəstə rus hərbçisi Tiflisin hələ yuxudan oyanmamış boş küçələri ilə iqamətgaha doğru çapırdı.

Atlılar iqamətgahın həyətinə girdi və Sisianov atın belindən yerə sıçrayıb:

– Şampan!..– qışqırdı.– Şampan!..

… Xidmətçilər qədəhlərə şampan süzdü.

Knyaz Sisianov qədəhini yuxarı qaldırıb:

– Cənablar!– dedi.– Bunu qaldıraq yeni və əbədi rus şəhəri Yelizavettapolun şərəfinə!– Və qədəhi sonuncu damlasınacan başına çəkdi.– Nəhayət ki, Gəncəni,– bir an ara verib güldü,– keçmiş Gəncəni aldıq! Cavad xan da, oğlu Hüseynqulu ağa da it kimi gəbərdi!

General Portnyakin indicə içib boşaltdığı qədəhi xidmətçinin uzatdığı sininin üstünə qoyub:

– Zat-aliləri, onlar qəhrəman kimi həlak oldu!– dedi.– Düşmən olsalar da, biz igidliyin qiymətini verməyi bacarmalıyıq!..

Knyaz Sisianov sərt bir ötkəmliklə:

– Onlar it kimi gəbərdi, general!– dedi. – Gəncə bizim olmalıydı, bizim də oldu! Qarabağ da bizim olacaq! Irəvan xanlığı da, Bakı xanlığı da, o biriləri də bizim olacaq! Bütün Gürcüstan da artıq bizimdir!

Knyazın ötkəmliyi general Portnyakinin açıq-aşkar xoşuna gəlmədi və o:

– Bizim?– soruşdu.

Knyaz:

– Bəli, bizim!– dedi.

General Portnyakin içəridən axıb gələn və bu dəm heç gizlətməyə də cəhd etmədiyi bir rus kini və kinayəsi ilə:

– Siz kimsiz ki?– soruşdu.– Gürcü knyazı Sisişvili, yoxsa rus generalı Sisianov?

Knyaz Sisianov düz generalın qarşısına gəldi və onun gözlərinin içinə baxa-baxa:

– Mən rus əsilli general Portnyakinin komandiriyəm!– dedi.– Bildiz, general, mən kiməm?

General Portnyakin susdu.

Knyaz Sisianov:

– Və bunu heç vaxt yadınızdan çıxarmayın! Hətta çoxlu şampan içəndə də!

İKİNCİ HİSSƏ

1.

Ibrahim xan bağçada kiçik uşaqları – Abbasqulu ağa, Gövhər ağa, Hacı Hacan ağa, Səltənətbəyim, Əli ağa ilə oynayırdı.

Abbasqulu ağa:

– Kəndli ilə öküzü oynayaq!– qışqırdı.– Kəndli ilə öküzü!..

Ibrahim xan:

– Yaxşı…– dedi.– Mən kəndli!

Gövhər ağa:

– Mən də öküz!..– qışqırdı.

Ibrahim xan güldü:

– Ay qız,– dedi, – sənnən öküz olar?! Qız nədi, öküz nədi?!

Abbasqulu ağa:

– Öküz mənəm!– dedi.

Ibrahim xan:

– Yaxşı, mən oldum kəndli!– deyib, səsini dəyişdi və Abbasqulu ağaya müraciətlə kəndlinin sözlərini söylədi:

Sarı öküz, sənnən budu diləyim,
Bir günlüyü tamam gərək əkəsən…
Istəmirəm axşamadək çəkəsən,
El töhmətin üstümüzə tökəsən…

Abbasqulu ağa baş barmaqlarını buynuz kimi gicgahından qaldıraraq səsini dəyişib öküzün sözlərini söylədi:

Sən havaxtda mənim gördün işimi?
Qoymayırsan dinc saxlayım başımı…
Qoyundan, keçidən ver yoldaşımı,
Gör, mən onlar ilə necə çəkərəm!..

Uşaqlar da haray-həşirlə oyunu qızışdırırdı…

2.

Tehranda şah sarayının qadınlara məxsus hissəsində, kiçik bir baxçada o gözəl fəvvarənin şırıltısı çay şırıltısına bənzəyirdi, amma çay deyildi və kim bilir, o fəvvarəniin kənarında oturub gözlərini uzaq bir nöqtəyə zilləmiş Ağabəyim Ağa suyun o səsinə qulaq asa-asa bəlkə elə bu barədə fikirləşirdi?

Xacə baxçaya daxil olub:

– Gəl, ağa,– dedi.

Əbülfət ağa xacənin ardınca bağçaya girdi:

– Məni nə münasibətilə çağırmısan, Ağabəyim?– soruşdu.

Xacə susəpəni əlinə alıb bağçadakı gülləri sulamaq istədi.

Ağabəyim Ağa qardaşının sualına cavab verməzdən əvvəl:

– Gülləri mən sulamışam, xacə,– dedi.– Sən gedə bilərsən.

Xacə tərəddüd etdi:

– Şahbanu…

Ağabəyim Ağa səsini bir az da ucaldıb təkrar etdi:

– Sən gedə bilərsən!– dedi.

Xacənin uzaq Qarabağdan gəlmiş bu bacı ilə qardaşı bağçada tək qoymaqdan başqa çarəsi qalmadı.

Yalnız xacə bağçadan çıxdıqdan sonra Ağabəyim Ağa soruşdu:

– Deyirlər, Qarabağa gedirsən?

Əbülfət ağa:

– Hə,– dedi.– Onsuz da gəlib sənlə xudahafizləşəcəkdim.

– Elə bil, gözlərini məndən gizlətmək istəyirsən?

– Niyə?

– Səbəbini sən bilməlisən…

– Mənim ürəyim tər-təmizdi, Ağabəyim.

– Bəs, deyirlər, Qarabağa beş yüz seçmə atlı ilə gedirsən?

– Bəli. Şahımız ilə məsləhətləşdik və belə qərara gəldik.

Ağabəyim Ağa qardaşının sözünü təkrar etdi:

– «Şahımızla…"– Sonra dedi:– Deməli, xan atamızın üstünə qoşun çəkirsən?

– Xeyr, mən xan atamızın üstünə qoşun çəkmirəm. Mən istəmirəm ki, o özünü də, bütün Qarabağı da məhv etsin. Xan atamız kafirlərlə danışığa başlayıb. Iran kimi bir müsəlman dövlətinə arxa çevirib, dinsiz kafirlərlə bir olmaq istəyir. Belə müsəlmanlıq olmaz. Islam hümməti belə bir iş tutmamalıdı! Allah bunu bizə bağışlamaz və bütün millətimizi zəlil eləyər!

– Sən millətin dərdini çəkirsən?

– Bəs, mən millətin dərdini çəkməsəm, kim çəkməlidi?! Gördün, Allah Cavad xana necə cəza verdi? Öz müsəlman qardaşlarıyla – qızılbaş ordusuyla birləşib kafirləri torpağımızdan qovmaq əvəzinə, bu boyda Fətəli şahımıza arxa çevirdi, təkbaşına kafirlərlə vuruşdu, axırı da o cürə pis qurtardı!.. Saday bəy də o cürə…– Əbülfət ağa bir an susdu, sonra davam etdi.– Xan atamız Cavad xandan da o tərəfə gedir, kafirlə danışığa başlayır. Bu şeytan tilsimidi, mən bu tilsimi qırmağa gedirəm.

Ağabəyim Ağa dodaqları əsə-əsə:

– Əbülfət…– pıçıldadı.– Əbülfət…– Və birdən-birə çılğınlıqla dedi:– Sən millətin dərdini çəkirsən, yoxsa Qarabağ taxtının dərdini?– Sonra da bərkdən qışqırdı.– Get!.. Get!.. Mən heç kimi görmək istəmirəm!..

Və Ağabəyim Ağa ürəyinin dərinindən axıb gələn bir hönkürtü ilə ağladı.

3.

Xidmətçi içəri girib dedi:

– Vanya yüzbaşı hüzurunuza təşrifinə izn istəyir.

Mitəkkəyə söykənərək döşəkcənin üstündə yanpörtü oturub kağızlara baxan Ibrahim xan dikəlib:

– Gəlsin,– dedi.

Vanya yüzbaşı içəri girən kimi, yenə ağır vücuduna yaraşmayan bir cəldliklə irəli yeriyib Ibrahim xanın əlindən öpdü, amma bu dəfə xan ona oturmaq təklif etmədi.

– Nə var, Vanya yüzbaşı, nə xəbərlə gəlmisən?

– Nə xəbər yoxdu ki, xan? Dünya qaynar qazandı, içindəki də pıqqapıq qaynayır. Allah sizin canınızı sağ eləsin, bizə göstərdiyiniz iltifat…

Ibrahim xan onun sözünü kəsdi:

– Mətləbə keç, yüzbaşı. Mənim vaxtım yoxdu.

– Vaxt neyləsin? Bu vurhavura vaxt tab gətirər. O, sizsiniz ki, əlahəzrət, bu qədər işin öhdəsindən…

– Dedim, mətləbə keç, kişi! Vaxtımı alma!

– Fətəli şahın əlli minlik qoşunu gəlib Naxçıvan və Irəvan xanlıqlarının lap sərhəddinə dirənib. Bunu bilirsiz. Deyirlər, bu gün, sabah sərhəddi keçəcək…

– Sonra?

– Məzhəb haqqı, sonrasını deməyə cəsarətim çatmır…

Ibrahim xan yenə nəsə bəd bir xəbər hiss edib ayağa qalxdı və hirslə:

– Mütrüblük eləmə, kişi!– dedi.– Səndə nəvaxt cəsarət olub ki, indi də çatışmasın?.. De, görüm, nə xəbərdi?

– Oğlunuz Əbülfət ağanın başçılığı ilə şahın beş yüz seçmə atlısı Qarabağa gəlməyə hazırlıq görür…

– Nə? Nə dedin?!– Ibrahim xan özündən çıxıb, Vanya yüzbaşının yaxasından yapışdı: – Sən hardan bilirsən bunu?

– Əlahəzrət, indiyədək olub ki, mənim gətirdiyim xəbərlər yalan çıxsın?

Ibrahim xan əlini yüzbaşının yaxasından çəkdi.

Vanya yüzbaşı:

– Xan sağ olsun, Əbülfət ağa qoşunla Qarabulağı keçib Tuğ kəndinə üz tutacaq.

Ibrahim xan:

– Əgər bu söhbət olubsa, Tehran sarayının bağlı qapıları arxasında olub, – dedi.– Bunu sən hardan öyrənmisən?

– Saraylarda da divarın qulağı olur…

– Yaxşı, gedə bilərsən…

Vanya yüzbaşı yerindən tərpənmədi.

Ibrahim xan tərs-tərs yüzbaşıya baxıb:

– Nədi, yenə bayquş xəbəri var?– soruşdu.

– Mənə tapşırığınız var idi, xan…

Ibrahim xanın, elə bil, fikri özündə deyildi:

– Nə tapşırıq?

– Axund Mirmöhsün ağa barədə…

– Hə, nə oldu?

– Oturub-durub Əbülfət ağanı tərifləyir…

Ibrahim xan bu dəfə tamam özündən çıxdı və bağıra-bağıra Vanya yüzbaşını yaxasından yapışıb qapıya tərəf itələdi:

– Nə olsun? Bəyəm Əbülfət ağanı tərifləmək olmaz?! Yaxşı eləyir, tərifləyir!.. Erməni dığası!.. Rədd ol!.. Rədd ol buradan!..

4.

Mayor Lisaneviç, daha iki rus zabiti və onları müşayiət edən yerli bəy atların belində Xankəndindən Şuşaya doğru qalxırdı.

… Yaşıl bir yamacdan keçəndə, mayor Lisaneviç, görünür, daha özünü saxlaya bilmədi, atı alt tərəfi sıldırım qayalıq olan yamacın lap kənarına sürdü və orada sinə dolusu bir nəfəs alıb ətrafa baxdı.

Bütün ətraf Şuşa dağları idi.

Sonra mayor boylanıb aşağıdakı dərin uçurumlu yarğana baxdı və yenə sinə dolusu nəfəs aldı:

– Qafqazda şeytani bir gözəllik var…– dedi.– Bunu sözlə ifadə etmək mümkün deyil… Bunu rus şairləri yazacaqlar…

Rus zabitlərindən biri arxadan qışqırdı:

– Ehtiyatlı olun, cənab mayor! Uçuruma düşə bilərsiz!..

Mayor Lisaneviç:

– Uçurumdan qorxan adamın Qafqazda nə işi var?!– dedi və elə o uçurumun başındaca atını şahə qaldırdı, sonra sürətlə geriyə çapıb, Şuşaya qalxan yola çıxdı və eləcə çapa-çapa da yoxuş yuxarı getdi.

5.

Aşot Karapetyanın mindiyi fayton Tehranın küçələri ilə gedirdi.

Fayton böyük bir binanın darvazası ağzında dayandı. Aşot Karapetyan faytondan düşüb, darvazanın qarşısındakı gözətçiyə:

– Ağayi-Pirqulu xan məni gözləyir!– dedi.

… Aşot Karapetyan içəri girəndə Pirqulu xan döşəkcədə bardaşqurma oturub, qarşısındakı gödək mizin üstünə yığılmış bir qalaq kağıza baxırdı və Karapetyanı görən kimi:

– Nə oldu, ağayi-Karapetyan, təzə siyahıları gətirdin?–soruşdu.

– Gətirmişəm, ağayi-Pirqulu xan. – Aşot Karapetyan əlindəki kağızları Pirqulu xana uzatdı və yalnız bundan sonra:– Salam–əleyküm,– dedi.

– Əleykümə-salam. Vallah, ağayi-Karapetyan, indi salam verib, salam almağa da macal qalmayıb, – dedi.– Hamısı bir yerdə neçə erməni ailəsi oldu?

– 750 erməni ailəsi Mağara tərəfdəndir, 342 ailə Şirazdandır, 433 ailə Həmədandan, 126 ailə də Tehranın özündəndir. Hamısı da könüllü razılıq vermiş ailələrdir, ağayi-Pirqulu xan. Əvvəl sizə verdiyim siyahı ilə birlikdə düz 6582 erməni ailəsi edir.– Aşot Karapetyan bir daha təkrar etdi.– 6582 ailə!

– Bu birinci mərhələdi ha, baba!..

– Bəli, ağayi-Pirqulu xan. Yeni siyahılar hazırlanmaq üzrədir.

Priqulu xan:

– Xeyli xub! Xeyli xub, ağayi-Karapetyan,– dedi.– Qibleyi-aləm çox tələsdirir!..

6.

Axund Mirmöhsün ağa içəri daxil olanda Ibrahim xan pəncərənin qarşısında dayanmışdı.

Ibrahim xan ona sarı çönmədən:

– Axund, – dedi,– mən təfərrüatına varmıram, amma bu gündən sənin ayağın mənim sarayıma dəyməyəcək! Sən Şuşaya da gəlməyəcəksən! Sən arana düşəcəksən, bundan sonra Qarabulağın Saracıq obasında yaşayacaqsan! Sən o obadan bir addım da kənara ayaq atmayacaqsan! – Xan gözlərini pəncərədən ayırıb sərt hərəkətlə başını çevirdi və Axund Mirmöhsün ağaya baxdı.– Get və Allahına şükür et ki, sənin başın Molla Pənahın başı kimi, bədənindən üzülmür. Mən bu barədə artıq danışmaq istəmirəm!.. Get və ibadət et, bəlkə günahlarını yuya bildin!

Axund Mirmöhsün ağa:

– Mən, onsuz da, hər gün ibadətlə məşqulam…– dedi.– Hər bir insanın günahı var. Göndərdiyin sürgündə də, inşallah, ibadətlə məşqul olacağam. Ancaq…

Ibrahim xan:

– Nə ancaq? Nə ancaq?– deyə onun sözünü kəsdi.

Axund Mirmöhsün ağa:

– Ancaq siz kimlə qalacaqsız, əlahəzrət?– dedi və otaqdan çıxdı.

7.

Xan sarayının həyəti qaynayırdı. Bir tərəfdə kabab bişirdi, bir tərəfdə ocağın üstündə böyük qazan qaynayırdı, bir tərəfdə hind quşu, toyuq, turac yonulurdu…

Xanəndənin zilə çəkdiyi «Qarabağ şikəstəsi"nin səsi həyətə yayılmışdı:

Əzizinəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ…
Tehran cənnət də olsa,
Yaddan çıxmaz Qarabağ…

Toyuq yolan arvadlardan biri:

– Allah Ağabəyim Ağanın ömrünü uzun eləsin, gör də, gör, nə sözlər yazıb?! Gör, o bədbəxt, nə çəkir də, qürbətdə!..– dedi və doluxsundu.

O biri arvad:

– Az-z-z, sənin niyə gözün dolur? – dedi.– Xanımlar şah saraylarında kefə baxır, sən də burda zırıldayırsan?

Doluxsunmuş arvad:

– Allah elə kefi kəssin!– dedi və qolu ilə gözünü sildi.

… Qonaq otağında salınmış süfrənin arxasında isə bir–neçə əsabəsi ilə Ibrahim xan, mayor Lisaneviç, onunla birlikdə gələn rus zabitləri əyləşmişdi.

Süfrənin üstünə cürbəcür meyvələr, yeməklər, şərbət, ayran düzülmüşdü.

Danışığı mayoru müşayiət edən azərbaycanlı bəy tərcümə edirdi.

Ibrahim xan:

– Mayor cənabları,– dedi, – mən sizin haqqınızda xoş sözlər eşitmişəm. Sizi görməyimə çox şadam. Mən eşidəndə ki, zat-aliləri cənab Sisianov öz şəxsi nümayəndəsi kimi, mənimlə ilkin danışıqlar üçün cənabınızı göndərir, xeyli məmnun oldum.

Mayor Lisaneviç razılıqla:

– Əlahəzrət imperator Aleksandrın təbəələri, o cümlədən mən də sizin haqqınızda çox eşitmişik və Qarabağın müdrik bir hakimi kimi sizə böyük hörmətimiz var. Sisianov cənabları mənə şərəf verərək tapşırıb ki, əlahəzrət imperatorun şəxsi hədiyyəsini sizə təqdim edim.

Mayor Lisaneviç və onunla gəlmiş rus zabitləri ayağa qalxdılar. Zabitlərdən biri kənardakı mizin üstündən o hədiyyəni götürüb mayora verdi və mayor ehtiyatla hədiyyəni açdı.

Bu – imperator I Aleksandrın qiymətli çərçivə içində böyük portreti idi.

Ibrahim xan bir an o portretə baxdı, sonra ayağa qalxdı, dərhal əyanlar da ayağa qalxdı və Ibrahim xan dedi:

– Bu qiymətli ərməğan həmişə mənimlə və mənim nəslimlə bir yerdə olacaq.– Portreti mayordan alıb bir də baxdı, sonra yanında dayanmış əyana verdi.

Əyan portreti aparıb divar dibindəki yorğan-döşək dolabının üstündə dikəltdi və o an, elə bil, I Aleksandr Şuşada, Qarabağ xanının sarayındakı bu məclisi cismən diqqətlə izləyirdi.

… Xidmətçilər qonaq otağına girib-çıxırdı, təzə-təzə yeməklər gətirirdilər, boşalmış qabları aparırdılar və məclis əhli yeyə-yeyə söhbət edirdi.

Mayor Lisaneviç:

– Hörmətli xan,– dedi,– mən əminəm ki, sizinlə danışıqlarımızın axırı müsbət qurtaracaq, ancaq bundan asılı olmayaraq, xahiş edirəm ki, bir cəhət həmişə sizin xatirənizdə olsun: harada olmağımdan asılı olmayaraq, mənim simamda sizin həqiqi dostunuz var! Bu sözləri sizə mən deyirəm, rus zabiti Lisaneviç!

Ibrahim xan həqiqətən məmnun idi:

– Bu sözlər mənim üçün çox qiymətlidir, cənab mayor! Çox sağ olun!

– Mənim missiyamın məqsədi sizə məlumdur, xan həzrətləri. Söhbət Qarabağ xanlığının böyük Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməyindən gedir. Bu məsələdə sizin proqressiv mövqeyiniz şəxsən əlahəzrət imperatorun özünə də məlumdur. Zat-aliləri cənab Sisianov bu barədə əlahəzrət imeratora ətraflı məlumat vermişdir.

– Mən Rusiya ilə dostluq etmək və həmişə ona sadiq qalmaq vədini vermişəm, cənab mayor. Biz vədinə xilaf çıxan adamlar deyilik…

– Biz bunu bilirik, xan həzrətləri. Böyük Rusiya imperiyasının sizə bəslədiyi hörməti siz özünüz də, sizin gələcək nəsilləriniz də əyani şəkildə gərəcəksiniz. Siz – dostsunuz! Ancaq…

– Elə bil nəsə deməyə çətinlik çəkirsiniz…

– Fətəli xan sizin oğlunuz Əbülfət ağanı beş yüz atlı ilə Qarabağa göndərib…

– Bilirəm… Mən bu məsələ ilə məşğulam. Mən onun atasıyam, o mənim atam deyil. Mənim dediyim olmalıdır, onun dediyi yox.

– Əlbəttə, belə olmalıdır… Görünür, Əbülfət ağa bizi bəhanə edib Qarabağın xanlıq taxtına çıxmaq istəyir…

Ibrahim xan bir az əsəbi təkrar etdi:

– Mən bu məsələ ilə məşğulam, cənab mayor. Lazım olsa, özüm onun qarşısına çıxacağam.

– Mən yalnız onu deyə bilərəm ki, hörmətli cənab xan, Rusiya heç zaman sizi darda qoymayacaq, sizə xəyanət etməyəcək. Siz və sizin gələcək nəsliniz Rusiya təbəəliyində əbədi olaraq Qarabağ xanlığına rəhbərlik edəcəksiniz. Sizin heç bir hakim hüququnuz məhdudlaşmayacaq. Nə qədər Rusiya olacaq, o qədər də Qarabağ xanlığı olacaq. Nə qədər Qarabağ olacaq, o qədər də Ibrahim xan və onun nəsli Qarabağda xanlıq edəcək!

Ibrahim xan gülümsəyərək barmağı ilə göyü göstərdi:

– Ancaq hər şey bizdən asılı deyil, cənab mayor. Allah da var!

Mayor Lisaneviç:

– Biz Allaha kömək etməliyik!– dedi.

Ibrahim xan diqqətlə mayor Lisaneviçin gözlərinin içinə baxdı:

– Biz Allaha kömək etməliyik?

Mayor Lisaneviç:

– Əlbəttə!– dedi.– Biz bütün yaxşı işlərdə Allaha kömək etməliyik!

Ibrahim xan bir-neçə an susdu, sonra dedi:

– Mən dünya görmüşəm, cənab mayor… Sizin gözlərinizdən görürəm ki, həqiqətən alicənab və xeyirxah adamsınız.

– Təşəkkür edirəm, xan həzrətləri. Siz bunu birgə fəaliyyətimizdə də görəcəksiniz!

8.

Şuşa bazarında şıdırğı alış-veriş gedirdi.

… Bir nəfər müştəri:

– Məşədi Abış, mənə yarım girvənkə döyməlik ət ver,– dedi.

Qəssab Məşədi Abış əlində tutduğu bıçağın bir həmləsi ilə dükanın qabağında qarmaqdan asılmış qoç budundan bir tikə ət kəsib ona uzatdı:

– Al.

Adam:

– Bəs tərəzidə çəkmirsən?– soruşdu.

Qəssab Məşədi Abış az qala heyrətlə:

– Ba–a–a!..– dedi.– Mənə inanmırsan?– Sonra əti tərəzinin gözünə qoydu.– Düz yarım girvənkədi, ya yox?

– Bravo!.. Bravo!..– Bu sözləri də mayor Lisaneviç dedi.

Mayor Lisaneviç rus zabitləri ilə birlikdə şəhəri gəzə-gəzə Şuşa bazarına gəlmişdi. Onlara Vanya yüzbaşı bələdçilik edirdi.

Vanya yüzbaşı:

– Bəli!.. Bəli!..– deyə,– elə bil, bir bıçaq vurmaqla əti qram dəqiqliyi ilə kəsən Qəssab Məşədi Abış yox, elə Vanya yüzbaşının özü idi – mayorun «bravo"larını təsdiq etdi, sonra da fəxrlə: – Sağ ol, Məşədi Abış, ara, əlin var olsun!– dedi. – Sonra qonaqları bazarın o biri başına tərəf çəkdi.– Gəlin, gəlin, hələ sizi nalbənd Muxtarın yanına aparım bir!.. Ara, usta odu e!..

9.

10 iyun 1804-cü il. Tehran. Şah sarayı.

Fətəli şah məşvərət çağırmışdı.

Uzun mizin üstündə Qafqazın xəritəsi açılmışdı və Fətəli şah da, əsabələri də mizin arxasında dayanmışdı.

Fətəli şah dedi:

– Mən daha dözə bilmərəm. Mən gözlədikcə, kafir ruslar bizim şimalımızda möhkəmlənirlər. Rusiya Şimali Qafqazla kifayətlənmir, Cənubi Qafqazı da götürür! – Şah sağ əlinin barmaqlarının beşini də xəritəyə dirədi.– Ingiltərə Rusiyanın əleyhinə bizimlə müqavilə bağladı, ancaq heç bir iş görmədi. Bizi kafir ruslarların əleyhinə qızışdırırlar, ancaq özləri Napoleonun əleyhinə Rusiya ilə saziş bağlayırlar. Çünki ingilislərin özləri də elə ruslar kimi kafirdir. Mən taxt-tacımızın varisi Abbas Mirzənin sərkərdəliyi ilə əlli minlik ordumuzu Cənubi Qafqaza göndərirəm.

Abbas Mirzə baş əydi:

– Bə-çeşm, qibleyi-aləm! Mənə şərəf verdiniz!

Fətəli şah Pirqulu xana müraciət etdi:

– Ağayi-Pirverdi xan, ermənilərin yığılması bitdimi?

Pirverdi xan:

– Bəli, qibleyi-aləm!– dedi.– Yeddi minə yaxın erməni ailəsi yığmışıq. Əmrinizə müntəzirdir!

– Yeddi minə yaxın, yəni, nə deməkdir?

– Düz 6582 erməni ailəsidir, qibleyi–aləm.

Fətəli şah:

– Çox gözəl! – dedi. – Biz Azərbaycan xanlıqlarını zəiflətmək üçün, mütləq ermənilərdən istifadə etməliyik. Mənim əmrimlə əhli-əyalı ilə ağayi-Pirverdi xanın dediyi qədər erməni yığılıb. Onlar Abbas Mirzənin arxasınca gedəcək. Bu, birinci mərhələdi, inşallah, Allahın köməkliyi ilə bu işi gərək davam etdirək. Qoşunlarımızın Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda və xüsusən də Irəvan və Qarabağ xanlıqlarında fəth etdiyi torpaqlarda Iran ermənilərini məskun edəcəyik. Belə edəndə, gələcəkdə də o tərəflərdə bizim üçün xətircamlıq olacaq. O yerlərin türkləri isə Irana gətirilməlidir, onları burada səpələmək lazımdı. Bu işi səliqə-səhmanla yerinə yetirməliyik. Ağayi-Pirverdi xan, bu işi sizə həvalə edirəm və ümidvaram ki, sizdən narazı qalmayacağam.

Pirverdi xan:

– Canımla, başımla, qibleyi-aləm!– dedi.– Heç bir şübhəniz olmasın!

Şah davam etdi:

– Abbas Mirzə ilk növbədə Qarabağı ram etməlidir! Özüm də əsas qüvvələrlə, Allah qoysa, ora gedəcəyəm. Qarabağ səfəri rəhmətlik əmim Ağa Məhəmməd şaha düşmədi, bizə düşər, inşallah!.. Firəngistanın səfiri ağayi-Fransua Sebastiani ilə söhbətim olub. Napoleon məktub yazıb mənə qardaşlıq təklif edir. Osmanlıdan, bizdən, bir də özündən ibarət böyük bir ittifaq arzusundadır… Belə bir ittifaq haqqında hələ ki, bir şey deyə bilmərəm… Osmanlı ilə ittifaq?.. Bilmirəm… Bilmirəm, belə bir ittifaqdan bir şey çıxar, ya yox?.. Ancaq Napoleona məktub göndərib Firəngistan ilə saziş imzalamaq fikrindəyəm. Kafirlərlə, kafirlərin özlərinin hiylə dili ilə danışmaq gərək!..

10.

Ibrahim xanın gözləri uzaqlara baxırdı və elə bil, o, qarşısında əmrə müntəzir dayanmış Vanya yüzbaşını heç görmürdü.

Ibrahim xan:

– Mən bu işi başqa heç kimə etibar edə bilmərəm,– dedi.– Sən təcrübəli adamsan, bu işi ehtiyatla və gizlin görməlisən.

– Xan sağ olsun, başını cəlladın dəhrəsinin altına qoy de, qoyaram, uf da eləmərəm!

Ibrahim xan:

– Başın hələ ki, mənə lazımdı… Hələ ki!..– dedi və bu sözlər açıq-aşkar ikibaşlı səsləndi.

Vanya yüzbaşı bu sözlərdəki gizli hədəni, gizli xəbərdarlığı hiss etdi və:

– Xan, tapşırığınızı verin!– dedi.

– Sən Əbülfət ağanın yanına getməlisən… Belə bir məqamda oğul ilə atanın savaşını tarix bizə bağışlamaz, Vanya yüzbaşı!.. Onunla məxfi görüşmək istəyirəm. Bunu gərək nə Baba xan, nə də ruslar bilsin. Bu, tamam pünhan bir görüş olmalıdı…

– Nə vaxt yola düşməliyəm?

– Elə bu gecə.

11.

Fətəli şah və Ağabəyim Ağa üstünə cürbəcür meyvələrlə dolu qab qoyulmuş kiçik mizin arxasında üzbəüz oturmuşdular.

Ağabəyim Ağa:

– Ibrahim xan sənin qaynatandır,– dedi.– Onun yurdunu kor qoymaq olarmı?

– Bir Allah şahiddir ki, mənim onunla heç bir qərəzim yoxdur! Ancaq onun əmlləri Iranın əleyhinə çevriləndə, mən buna dözə bilmərəm! Sən mənim üçün çox əzizsən, Banu! Bunu bütün Iranda bilməyən yoxdu. Mən öz canımı sənə qurban edə bilərəm, ancaq Iranın maraqları mənim üçün öz canımdan artıqdır!

– Ibrahim xan Qarabağı qorumaq istəyir. O hər vasitə ilə çalışır ki, Azərbaycan vahid bir dövlət olsun. Axı, sən də azəri türküsən…

– Bəli, mən azəri türküyəm. Ancaq mən Şahənşaham! Iran kimi bir məmləkətin başında duran adamam! Mənim bu məmləkət qarşısında məsuliyyətim var! Iranın yarısından çoxu azəri türküdü. Indi mən nə etməliyəm, deməliyəm ki, gedin, şimaldakı xanlarla birləşin, ayrıca bir Azərbaycan dövləti yaradın? Belə şey ola bilməz, Banu! Mən imkan verə bilmərəm ki, azəri xanlıqları ikişaf etsin, böyüsün, sonra da birləşib məmləkətimizi parçalasın, vahid bir dövlət olsun! Biz heç zaman belə şeylə barışa bilmərik. Indi də, yüz illərdən sonra da! Mənim möhtərəm qaynatam isə xam xəyallara düşüb ruslarla dil tapmaq istəyir. Ruslarla ha!.. Bu təkcə Irana yox, bütün Islama xəyanətdir!– Fətəli şah ayağa qalxdı.– Mənim işlərim çoxdu, Banu.– Və otaqdan çıxdı.

12.

Sakit bir qaranlıq içində çathaçat yanan ocağın işığı Əbülfət ağanın da, Vanya yüzbaşının da sifətinə düşmüşdü və onlardan bir az aralıdakı çadırın qapısı ağzında dayanmış iki silahlı yavər də aydınca görünürdü.

Əbülfət ağa:

– Sən tək başına, gecənin yarısı bu Dizaxa necə gəlib çıxmısan, ay Vanya yüzbaşı?– soruşdu.

– Əbülfət ağa, indiyədək olub ki, xan atan mənə iş buyura, mən də onu etməyim? Nəyimdi? Bir canımdı, bir də Haykanuş xalandı, vəssalam!.. Bu fani dünyada yaşadığımı, yaşamışam. Nədən qorxacağam? O boyda şəxs mənə iş tapşırıb!

Əbülfət ağa bir müddət susdu, sonra:

– Xan necədir?– soruşdu.

– Maşallah! Yaxşıdı! Allah bədnəzərdən saxlasın!– Vanya yüzbaşı dedi.

Yenə sükut çökdü və əlindəki çubuqla ocağı qurdalayan Əbülfət ağa bir müddətdən sonra o sükutu pozdu.

– Eşidirəm səni?

Vanya yüzbaşı ehtiyatla o tərəf-bu tərəfə baxdı, çadırın qabağındakı yavərlərə sarı boylandı və səsini yavaşıdıb:

– Xan sənlə məxfi görüşmək istəyir,– dedi.

Əbülfət ağa:

– Nə üçün məxfi?– soruşdu.– Mən Fətəli şahdan xəbərsiz onunla necə görüşə bilərəm?

– Vallah, nə deyim, Əbülfət ağa? Atadı… Ürək dözmür də…

– Ürəkdən-zaddan keçib daha, Vanya yüzbaşı!..

– Allah bu dünyanın üzünü qara eləsin!.. Yəqin xanın öyüdü-nəsihəti var…

– Nə öyüd-nəsihət? Fətəli şahın mənə etibar elədiyi qızılbaş atlılarını başsız buraxıb, gedib, rusun ayağına düşməliyəm?

– Nə deyim, vallah… Mən bu fani dünyada az yaşamamışam, ancaq, Əbülfət ağa, məzhəb haqqı, ömrümdə bu gecəki kimi çətin söhbətim olmayıb… Sən bir tikə vaxtından mənim gözümün qabağında böyümüsən… Ibrahim xanın da buyruğu mənimçün qanundu! Ancaq mən nə edim? Vallah, Axund Mirmöhsün ağaya da çox hayıfım gəldi…

– Mirmöhsün ağaya? O ki, mömin bir adamdı, ona nə oldu?

– Xanın qəzəbinə düçar oldu.

– Niyə?

Vanya yüzbaşı ayağa qalxmaq istədi.

– Mən xanın ismarıcını sənə yetirdim, Əbülfət ağa, məni dara çəkmə…

Əbülfət ağa hirslə:

– Mən atamın oğluyam ha, Vanya yüzbaşı!.. – dedi.– Məni cin atına mindirmə. Otur!..

– Baş üstə.

– Axunda nə olub?

– Əlahəzrət Axundu arana, Qarabulağın Saracıq obasına sürgün etdi, orada ev dustağıdı…

– Niyə axı?

– Əbülfət ağa, sən Həzrət Abbas, məni məhşər ayağına çəkmə…

Əbülfət ağa səsini qaldırıb yüzbaşının üzünə çımxırdı:

– Vanya yüzbaşı!..

Vanya yüzbaşı əlacı kəsilmiş, köks ötürdü və:

– Axund Mirmöhsün ağa səni müdafiə edirdi…– dedi.

Əbülfət ağa ayağa qalxdı:

– Bir sözlə, bu iki daşın arasında atam ehtiyat edir ki, mən gəlib onun yerində oturaram, hə?

– Nə deyim, vallah… Mən o kişinin çörəyini yeyirəm…

Əbülfət ağa:

– Olsun!– dedi.– Qoy olsun! Bir halda ki, belədi, mən nə üçün Qarabağ taxtında əyləşməyim?! Hə, yüzbaşı, nə üçün?!

13.

… Dizax yaxınlığında ata ilə oğulun savaşı gedirdi.

Hər iki tərəfin atlıları bir-birinə aman vermirdi.

Aydın görünürdü ki, Qarabağ atlıları qızılbaş sərbazlara üstün gəlir.

… Ibrahim xan at belində irəlidəki döyüş meydanına nəzarət edirdi.

Xan yavərinə:

– Çap, Əmiraslan bəyə çatdır ki, Əbülfət ağaya bir şey olmasın!– qışqırdı.

Yavər döyüş meydanına çapdı.

… Qarabağ atlıları qızılbaşları qovurdu və çatanda da qılıncdan keçirirdi.

… Əmiraslan bəy:

– Qovun bu namərdləri!– qışqırırdı.– Qovun!

Yavər çapa-çapa ona yetişdi:

– Xan əmr etdi ki, Əbülfət ağaya əl dəyməyəsiz! Ona gərək xəsarət toxunmasın!

Əmiraslan bəy:

– Onsuz da, Əbülfət ağa arvad kimi qaçıb getdi!..– deyə qışqırdı.

14.

14 may 1805-ci il. Gəncə yaxınlığındakı Kürək çayının sahili. Çadır.

Nəhayət ki, Ibrahim xanla knyaz Sisianovun görüşü baş tutmuşdu.

Knyazdan və xandan başqa, onları müşayiət edən əsabələr, o cümlədən polkovnik Eristavi, mayor Lisaneviç, Əmiraslan bəy və başqaları da çadırda idi.

Söhbət ayaq üstündə gedirdi və söhbəti polkovnik Eristavi tərcümə edirdi.

Knyaz Sisianov:

– Cənab Ibrahim xan!– dedi.– Sizin böyük Rusiya imperiyasına olan ixlasınız əlahəzrət imperatoru xeyli məmnun etmişdir. Sizin müharibəsiz, qan tökmədən Rusiya təbəəliyini qəbul etmənizi biz həmişə yüksək qiymətləndirəcəyik. Əlahəzrət imperator I Aleksandr mənə böyük iltifat göstərərək tapşırıb ki, onun adından sizə təşəkkürümüzü bildirim. Siz Dizaxda oğlunuz Əbülfət xanın 500 atlısının – seçmə qızılbaş atlılarının qarşısına qəhrəmanlıqla çıxdınız. Onu qaçmağa məcbur etdiniz. Bilirəm, Qafqazda məni tamamilə soyuqqanlı bir varlıq kimi qələmə verirlər, ancaq mən atanın oğulun qabağına getməyinin hansı iztirablar gətirdiyini başa düşürəm… Buna görə də əlahəzrət imperator sizə inanır. Siz başqa xanlar kimi bir söz deyib, başqa iş görmürsünüz.

Ibrahim xan:

– Mənim üçün ən əsas Qarabağın əmin-amanlığıdır,– dedi.

– Əlbəttə! Əmin-amanlıq bizim üçün də əsas şərtdir. Cəllad belə, öz istəyinə qalsa, baş kəsməz! Bizim imzalayacağımız bu müqavilənin də amacı məhz əmin-amanlıqdır. Sənədin türkcəsi ilə mayor Lisaneviç sizi tanış edib.

Mayor:

– Elədir, cənab Baş komandan!– dedi.

Ibrahim xan da başını tərpədib təsdiq etdi.

Knyaz Sisianov davam etdi:

– Müqaviləyə əsasən Qarabağ xanı, onun varisləri, xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur. Eyni zamanda, sizin Qarabağdakı xanlıq hüququnuz bütün zamanlar üçün təsdiq olunur. Əslində, bu, iki dövlət arasında dostluq və qardaşlıq

müqaviləsidir. Rusiya həmişə sizə dayaq olacaq. Iran da, Osmanlı padşahlığı da bundan sonra sizi tək görməyəcək, sizin torpağınızı tapdaq altına salmayacaq. Buna görə də siz…

Ibrahim xan knyazın sözünü kəsdi:

– Buna görə də mən Rusiya xəzinəsinə hər il səkkiz min çervon ödəməliyəm…

Xanın sözlərində açıqca bir tənə hiss olunsa da, knyaz Sisianov gülümsədi:

– Bu sizin üçün elə də böyük bir məbləğ deyil, hörmətli xan…

– Ancaq biz dostluqdan, qardaşlıqdan danışırdıq…

Knyaz qaşlarını çatdı və soyuq bir səslə:

– Təzədən danışıqlara başlamalıyıq?– soruşdu.

Ibrahim xan:

– Yox…– dedi.– Bunun bir mənası yoxdur. Mən öz mövqeyimi müəyyənləşdirmişəm… Artıq geriyə yol yoxdur.

Knyaz Sisianov:

– Bravo!.. Bravo!..– dedi.– Ibrahim xan, siz əsil siyasət adamısız, həqiqətin gözünə dik baxa bilirsiniz!– Sonra əlinin işarəsi ilə çadırın yuxarı başında qoyulmuş mizi göstərdi.– Indi isə, buyurun!

Onlar mizə yaxınlaşdılar. Müqavilənin mətni mizin üstündə idi.

Knyaz Sisianov Ibrahim xanı mizin arxasındakı kürsüyə dəvət etdi:

– Buyurun, cənab Ibrahim xan!

Ibrahim xan mizin arxasına keçdi, kürsüdə oturmayıb, əyilərək, müqaviləyə tələsik imza atdı.

Sonra knyaz Sisianov mizin arxasına keçdi, kürsüdə əyləşdi və müqaviləni imzalamazdan əvvəl:

– Cənablar!– dedi.– Bu, tarixi bir məqamdır! Bu gün – 1805-ci ilin 14 may günü həmişəlik qoca tarixin yaddaşında qalacaq. Böyük Rusiya immperiyasının Qarabağ xanlığı ilə bağladığı Kürək müqaviləsini gələcək nəsillər də daima xatırlayacaq!

Və knyaz Sisianov, elə bil, hər anın möhlətini uzatmaq istəyirdi – aramla müqaviləni imzaladı, sonra ayağa qalxıb əlini Ibrahim xana uzatdı:

– Təbrik edirəm!– dedi.

Onlar əl tutuşdular.

Knyaz Sisianov əlində qovluq tutmuş rus zabitinə başı ilə işarə etdi və dedi:

– Indi isə, cənab Ibrahim xan, böyük məmnuniyyətlə bildirirəm ki, əlahəzrət imperator I Aleksandrın Fərmanı ilə sizə general rütbəsi verilir.

Rus zabiti irəli çıxıb qovluğu uzatdı və knyaz Fərmanı polkovnik Eristavidən alıb Ibrahim xana təqdim etdi.

Ibrahim xan:

– Təşəkkür edirəm, zat-aliləri…– dedi.– Xahiş edirəm mənim minnətdarlığımı əlahəzrət imperatora çatdırasınız.

Knyaz:

– Mütləq!– dedi.– Mütləq çatdıracağam, cənab Ibrahim xan! Arxayın ola bilərsiniz! – Sisianovun kefi açıq-aşkar kökəlmişdi və o, polkovnik Eristaviyə işarə eldərək,– hörmətli Ibrahim xan, bizim tərcüməçi dostumuzun türkcəsi necədir?– soruşdu.

Ibrahim xan:

– Əladır!– dedi.

Knyaz Sisianov qürurla:

– Görürsünüz,– dedi.– Bu, sizə və sizin xalqınıza bizim hörmətimizin ifadəsidir. Rus polkovniki sizin dilinizi bu cür öyrənib!

Bütün bu sözləri tərcümə edən polkovnik Eristavi tərifdən özünü bir az naqolay hiss etdi və:

– Fransız dili Avropada nədirsə, zat-aliləri, türk dili də bütün Qafqazda odur!– dedi.

Görünür, polkovnikin bu sözləri knyazın o qədər də xoşuna gəlmədi və o yenə siyasətə qayıtdı:

– Razılaşdığımız kimi, mən Şuşaya qarnizon göndərməliyəm. Düzdü, qarnizonun komandirini hələ təyin etməmişəm, ancaq güman edirəm ki, bu gün-sabah bu məsələ həllini tapacaq.

Ibrahim xan mayor Lisaneviçə baxdı və dedi:

– Zat-aliləri, mən xahiş edirəm Şuşaya mayor Lisaneviçi təyin edəsiniz.

Knyaz Sisianov:

– O-o-o!.. Siz adam tanıyansınız, cənab Ibrahim xan!– deyib güldü.– Siz deyən olsun! Qoy, mayor Lisaneviç orada öz generalından muğayat olsun!

15.

Axşam düşürdü və göz işlədikcə uzanan dümdüz çöllük yavaş-yavaş qaranlıq içində itirdi.

Irəlidə bir kareta, arxasıyca bir dəstə atlı Kürək görüşündən sonra Tiflisə tərəf çapırdı.

Knyaz Sisianov karetada tək gedirdi.

Sonra knyaz karetanın pəncərəsindən at belində onu müşayiət edən yavərə dedi:

– Mayor Lisaneviçi çağırın.

Yavər dərhal atın ağzını çevirib, arxadan gələn atlılara tərəf çapdı və mayorla birlikdə geri qayıtdı.

Mayor Lisaneviç kareta ilə yanaşı gedirdi.

Knyaz Sisianov dedi:

– Mən sizi yaxşı tanıyıram, mayor, bilirəm ki, məsuliyyəti hiss edirsiniz!

Mayor:

– Təşəkkür edirəm, zat-aliləri!– dedi.

– Şuşa qarnizonunun komandiri, əslində, Şuşanın və bütün Qarabağın sahibi olmalıdır. Ibrahim xan mənim heç xoşuma gəlmədi. Elə bil, yatıb, indi yuxudan oyanıb… Mən ondan hər şey gözləyirəm… Gördünüz, müqaviləyə imzanı necə atdı? Heç olmasa, nəzakət xətrinə də, oturmadı. Generallıq fərmanını necə qarşıladı? Elə bil, ona generallıq rütbəsi verilmirdi, ölüm hökmü oxunurdu… Rusiya imperiyasının generallığını öz şəninə sığışdırmır, axmaq qoca… Siz çox diqqətli və ehtiyatlı olmalısınız!

Mayor:

– Zat-aliləri,– dedi.– Mənim üçün anamız Rusiyaya şərəflə xidmət etməkdən müqəddəs bir şey yoxdur!

– Mən bu xanların heç birinə ianmıram. Naxçıvan hakimi Kəlbəli xan, Irəvan hakimi Məhəmməd xan bizimlə əhdnaməni pozub, indi Abbas Mirzəyə kömək

edirlər. Düzdü, Ibrahim xanın nümunəsi yaxşı oldu, Şəki xanı da indi bizimlə müqaviləyə imza atır, ancaq mən onlara da inanmıram! Inanmıram, mayor, inanmıram! Siz də inanmayın və lazım gələndə amansız olmağı bacarın!

… Kareta da, atlılar da uzaqlaşıb axşamın ala-toranında gözdən itdi…

16.

Axşam düşürdü və yavaş-yavaş Şuşa dağlarının ancaq qaraltısı görünürdü…

Bir dəstə atlı Şuşa qalasına tərəf qalxırdı.

Irəlidə at belində Ibrahim xan Əmiraslan bəylə qoşa addımlayırdı.

Bir az arxada bir dəstə atlı gəlirdi.

Ibrahim xan Əmiraslan bəyə baxdı və soruşdu:

– Nə fikirləşirsən, qoşunbaşı?

Əmiraslan bəy cavab vermədi.

Ibrahim xan bir də təkrar etdi:

– Nə fikirləşirsən? De!

Əmirsalan bəy yenə bir müddət susub, sonra dedi:

– Görəsən, səhv etmirik ki, xan?

Ibrahim xan gözlərini qarşı dağlara zillədi və handan-hana:

– Bilmirəm…– dedi.

17.

Qarnizon dağ yolu ilə Şuşaya tərəf qalxırdı.

Başı qarlı Şuşa dağları o ucalıqdan, elə bil, qarnizona baxırdı.

At belində irəlidə gedən mayor Lisaneviç yanındakı zabitə:

– Baxın, necə əzəmətli dağlardı!..– dedi.– Elə bil, bu dağlar bizi salamlayır!.. Elə bil, bu dağlar bizi çoxdan gözləyirdi…

18.

12 iyun 1805-ci il. Araz sahili. Abbas Mirzənin çadırı.

Iran qoşununun sərkərdələri Abbas Mirzənin çadırına yığışmışdı.

Abbas Mirzə:

– Pirqulu xan!– dedi.– Sən qəhrəmanlıq göstərib, rəşadətli qoşunlarımızla Əsgəran qalasını ram etdin! Mən şərəfli bir tapşırığı yerinə yetirərək şah babamızın hədiyyəsini sənə təqdim edirəm!

Abbas Mirzə qulamın gətirdiyi böyük xəncərin daş-qaşlı dəstəyindən tutub, eləcə də daş-qaşlı qınından sivirdi və:

– Qoy bu qılınc həmişə sənə yar olsun!– dedi.

Pirqulu xan qılıncı vəliəhddən aldı, sıyırıb ülgücündən öpüb gözünün üstünə tutdu, sonra qıllıncı qınına soxub dedi:

– Mən şah babamızın böyük iltifatla verdiyi bu hədiyyəni alıb hüzurunuzda bir daha bidirirəm ki, son nəfəsimə qədər canımla, qanımla anamız səltənəti-Irana

xidmət edəcəyəm! Qibleyi-aləm əmin olsun ki, onun əmri mənim üçün Quran ayəsi kimi bir şeydir!

Abbas Mirzə:

– Indi isə ermənіləri Əsgəranda yerləşdirmək lazımdır!– dedi.

19.

Ibrahim xan hirsli gözləri ilə baxırdı.

Onun gözlərinin qarası böyümüşdü, az qalırdı hədəqəsindən çıxsın.

Ibrahim xan güzgüdə özü özünə baxırdı.

Və Ibrahim xan qarası böyüyüb, az qala, hədəqəsindən çıxacaq o gözləri ilə gözlərinə baxa-baxa:

– Indi sən kimsən?– soruşdu.–Yalançı rus generalı, yoxsa Qarabağın yalançı xanı?

20.

Əsgəranın küçələrində aləm bir-birinə qarışmışdı.

Qızılbaş sərbazları azərbaycanlı ailələri evlərindən çıxarıb, at və eşşək arabalarında özləri ilə gətirdikləri erməni ailələrini həmin evlərdə yerləşdirirdilər. Azərbaycanlı ailələr isə boşalmış arabalara doldurulurdu.

… Əsgəranın küçələrini çığır-bağır bürümüşdü… Uşağını çağıran kim, atasını-anasını səsləyən kim, söyən kim, döyən kim, qarğış eləyən, əlacsızlıqdan başına-gözünə döyən kim…

– Ay zalımlar, ev-eşiyimizi burda qoyub hara aparırsız bizi?

– Bəs heyvanlar?

– Ay aman!..

– Ata!..

– Ay insafsızlar, heç olmasa, qoyun evin kişisi gəlsin!

– Çıxın! Oturun arabalara!– Qızılbaş sərbazları ağına-bozuna baxmadan ev-eşik sahiblərini qamçılaya-qamçılaya, yaxasından yapışıb itələyə-itələyə, qolundan tutub sürükləyə-sürükləyə arabalara doldururdu.

… Ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Uşaqların çığırtısı, arvadların ah-naləsi, qarğışı, kişilərin söyüşü bir-birinə qarışmışdı.

… Sərbazlardan biri əlindəki qamçını havada oynada-oynada?

– Haydı, çıxın!– qışqırırdı.– Haydı, arabalara!..

Yaşlı bir kişi:

– Sən türksən?– soruşdu.

Sərbaz:

– Bə nəyəm, baba?– dedi.– Əlbəttə, türkəm!..

– Bəs, sən necə türksən ki, bizi evimizdən, elimizdən-obamızdan qoparıb Irana sürürsən? – kişi soruşdu.

– Pirqulu xanın əmridi, baba!– sərbaz dedi.

– Pirqulu xan da türkdü?

– Əlbəttə, baba! Bə nədi? Abbas Mirzə də türkdü! Qibleyi-aləmin özü də türkdü!

Kişi sərbazın üzünə bir lomba tüpürdü:

– Tüpürüm sizin kimi türklərə!

Sərbaz kişinin belinə bir qamçı çəkdi:

– Həpənd oğlu, həpənd!

Bir qamçı da… Bir qamçı da…

21.

Güllə səsinin gəlməyi ilə göydə boşqabın çiling-çiling sınmağı bir oldu.

Göyə atılan daha bir boşqab vurulub çiling-çiling oldu.

Sonra üçüncü boşqab…

Mayor Lisaneviç qarşısındakı mizə düzülmüş tapancaları bir-bir götürüb zabitin göyə tulladığı boşqabları vura-vura Cıdır düzündə nişan atırdı.

Mayor daha bir-neçə boşqab vurub, tapancanı mizin üstünə atdı və:

– Bəsdir, poruçik!– deyib, yaxındakı qayanın başına tərəf addımladı, qarşıda – yarğanın qarşı tərəfindəki Topxana meşəsinə baxdı, sonra yarğanın dibində qıjıltıyla axan Daşaltı çayına baxdı.– Mən heç vaxt heç kimə paxıllıq etməmişəm,– dedi.– Ancaq indi şairlərə paxıllıq edirəm, poruçik!

22.

Cənubi Qafqazın xəritəsində cürbəcür xətlər çəkilmiş, işarələr qoyulmuşdu.

… Fətəli şah hündür qamətini əyib diqqətlə mizin üstündə açılmış xəritəyə baxırdı.

Xidmətçi qapını açıb:

– Qibleyi-aləm,–dedi.–Ağayi-Əbülfət ağa hüzurunuza buyurmağa gəlib.

Fətəli şah qamətini düzəltmədən başını qaldırıb qəzəb və kinayə dolu gözləri ilə xidmətçiyə baxdı:

– Bizi aləmdə xar eləyən fərsiz qayınım nə istəyr? Özünü də biabır elədi, bacısının da adına xəcalət gətirdi.. Rədd olsun!

Xidmətçi baş əyib otaqdan çıxdı.

Fətəli şah yenə diqqətini toplayıb xəritəyə baxdı.

23.

Dörd-beş rus soldatının, deyəsən, kefi kök idi, gözəl bir rus mahnısı oxuya-oxuya Şuşanın küçələrini gəzirdilər.

… Və onlar eləcə gəlib bazara çıxdılar.

… Şuşa bazarında əvvəlki alış-veriş, əvvəlki səs-küy, əvvəlki ovqat yox idi.

Şuşa bazarı, elə bil, sınıxmışdı.

… Qəssab Məşədi Abışın da müştərisi yox idi.

Soldatlar gəlib onun dükanının qabağında dayanıb, qarmaqdan asılı düzülmüş təzə-tər ətlərə baxdılar və soldatlardan biri əlini uzadıb:

– Myaso xoçu!– dedi.

Qəssab Məşədi Abış:

– Köpək uşağı!– dedi.– Ermənilərin arağını dümləyib yenə gəliblər!

Soldat:

– Çto on qovorit?– soruşdu.

O birisi:

– A çert yeqo znayet?– dedi, sonra: – Day nam myaso!– qışqırdı.

Qəssab Məşədi Abış dükanın yuxarıdan açılıb-örtülən qapısını soldatların burnunun ucundan aşağı salıb dükanı bağladı.

Soldat:

– Day nam myaso, svoloç!– bağırdı və çiynindəki tüfəngi çıxarıb dükanın qapısına atmaq istədi.

O biri soldat:

– Ne nado! – deyə ona imkan vermədi.– Çort s nim! Poşli!..

… Və soldatlar yenə o gözəl rus mahnısını oxuya-oxuya, keflə Şuşanın küçələrini gəzirdi…

24.

Vanya yüzbaşı Şuşa qarnizonunun yerləşdiyi binaya gələndə rus gözətçilər onu tanıyıb heç nə soruşmadılar:

– Proxodite.

Yüzbaşı içəri girdi və onu görən rus zabiti:

– Yenə nə olub, Vanya yüzbaşı?– soruşdu.

Vanya yüzbaşı şikayət etdi:

– Ara, nə olacaq? Ara, mən söküldüm daha! Məzhəb haqqı, mən lümlüt olmuşam! Hardadı cənab mayor?

– Öz kabinetində!

Vanya yüzbaşı arakəsmə ilə gedib qapılardan birini açdı.

Mayor Lisaneviç iş masasının arxasında əyləşmişdi və Vanya yüzbaşını görən kimi, ayağa qalxıb gülümsədi:

– Xoş gəlmisiz, cənab yüzbaşı!

– Sağ olun…

– Necəsiz?

– Çox pisəm!

Mayor təəccüb etdi:

– Niyə?

Vanya yüzbaşı:

– Siz Ibrahim xanla müqavilə bağladız,– dedi.– Belədi?

– Bəli.

– Orada birinci yazdız ki, Ibrahim xan bütün dövlətlərlə əlaqəsini qəti kəsib, tamam dünya miqyasında təkcə rus dövlətinə tabe olsun. Belədi?

– Belədi.

– Indi Ibrahim xan kiminlə hansı əlaqəni kəsib-kəsməyib, bilmirəm. Bu sizin işinizdi! Ikinci, yazdız ki, xan qonşu ölkələrlə, ancaq rus sərdarının icazəsi ilə münasibət saxlaya bilər. Onların məktublarına ancaq rus sərdarının icazəsi ilə cavab verə bilər. Indi Ibrahim xan gündə Ağabəyim Ağa ilə məktublaşır-məktublaşmır, bilmirəm. Bu sizin işinizdi. Üçüncü, yazdız ki, Qarabağda olan rus qoşunu üçün xan ucuz qiymətə buğda almalıdı. Belədi?

Mayor Lisaneviç səbr və açıq-aydın hiss olunan bir maraqla qulaq asa-asa yenə:

– Bəli, elədir!– dedi.

– Ara, təkcə ucuz qiymətə buğdayla 500 əsgər saxlayarlar?! Ara, vallah-billah, mən söküldüm! Araq ver, donuz ver, yağ ver, pendir ver!..

Mayor güldü:

– Nə olar? Siz bizim varlı dostumuzsuz!

– Ara, hansı türkün həyətinə girsən, məndən on dəfə varlıdı!

– Özünüzü kasıb göstərməyin, cənab yüzbaşı! Darıxmayın!

– Ara, darıxmayım, bəs nə edim? Kimdi Qarabağın sahibi? Türklərdi, ruslardı?

– Türklərin gözəl bir atalar misalı var.

Vanya yüzbaşı:

– Türklərin bütün atalar misalı gözəldi,– dedi.– Hansını deyirsiz?

– Xəstə tələsər, armud vaxtında dəyər.

Vanya yüzbaşı yenə şikayət etdi:

– Ara, bu armud bəs nə zaman dəyəcək? Bizim ömrümüz çatacaq buna?

25.

Əmiraslan bəy Xan sarayının həyətində onlara tərəf gələndə Ibrahim xan Gövhər ağanı yelləncəkdə yelləyirdi.

Gövhər ağa:

– Bərk itələ!– dedi.– Bərk yellə!

Ibrahim xan Əmiraslan bəyi görüb:

– Bəsdi,– dedi.– Düş, qaç.

Gövhər ağa da Əmiraslan bəyi gördü və başa düşdü ki, getmək lazımdı, yelləncəkdən düşüb, könülsüz-könülsüz uzaqlaşdı.

Ibrahim xan qızın ardınca baxdı, sonra Əmiraslan bəydən soruşdu:

– Nədi? Neçə vaxtdı görürəm, özünə yer tapa bilmirsən.– Bir az hirsli təkrar etdi:– Nədi?

Əmiraslan bəy:

– Xan sağ olsun, üzr istəyirəm ki, cəsarət edib sizdən izn istəyirəm.

– Nə izn?

– Izn verin, mən bir günün içində o rus qarnizonunu dağıdıb, onları Qarabağdan qovum! O 500 soldata sizdən bircə gün vaxt istəyirəm, bacarmasam, vurdurun boynumu!

– Sonra?

– Sonra da Allah kərimdi!

Ibrahim xan yanıb-töküldü:

– A kişilər!– dedi.– Ay mənim qardaşlarım! Ay bəylər! Ay qəhrəmanlar! Təkcə Allaha ümidin axırını Cavad xan göstərmədi sizə? Nə üçün sizin gözünüz bu qədər bağlıdı? Bu qədər avamlıq olmaz axı!.. Nə üçün siz elə bilirsiz ki, mən bu torpağı sizdən az istəyirəm?! Nə üçün siz elə bilirsiz ki, mənim ruslardan sizdən az zəhləm gedir?! Sən qovdun qarnizonu, başa düşdüm! Bəs, Sisianov gəlib bütün bu eli-obanı topa tutanda nə edəcəksiz?! Nə elədi səndən əvvəlki qoşunbaşı? Saday bəy ki, bütün Qarabağ igidləri onun başına and içirdi! Nə elədi? Getdi Cavad bəyə kömək eləməyə, üç nəfər-beş nəfər əsgər öldürdü, özünü də məhv elədi!

Ibrahim xan susdu və araya sükut çökdü.

Handan-hana Əmiraslan bəy soruşdu:

– Bəs biz nə etməliyik, xan sağ olsun? Əsgərlər analarımızın, bacılarımızın gözü qabağında erməni arağı içib, keflənib qışqırmalıdı, bizi də vecinə almamalıdı?

Ibrahim xan:

– Dözmək lazımdı!– dedi.

Yenə sükut çökdü və bu dəfə sükutu Ibrahim xan özü pozdu:

– Mən məlumat almışam ki, Abbas Mirzə rusların üstünə böyük hücuma hazırlaşır. Səbr elə… Görək, nə olur?..

26.

9 iyul 1805-ci il. Şahbulaq. Abbas Mirzənin qərargahı.

Abbas Mirzə hərbi məşvərət çağırmışdı.

– Kafir polkovnik Koryagin qaçdı, gördünüz ki? Şahbulağ kimi bir qalanı rəşadətli ordumuza təslim edib qaçdı. Ağayi-Pirqulu xan onları qıra-qıra təqib etdi. Indi Muxrat qəsrində gizləniblər, Koryagin kömək gözləyir. Ancaq onlara kömək gələnə qədər biz Muxratı da almalıyıq, sonra, bax, buradan,– Abbas Mirzə xəritədə Qazaxı göstərdi,– Qazaxdan böyük hücuma keçməliyik. Buradan başlayıb Dərbəndə kimi kafirləri qovmalıyıq. Qoşunlarımız kafir rusları qovduqca, xanlıqları da, Gürcüstanı da birdəfəlik məmləkətimizə birləşdirməliyik. Bəsdir, xanların nazı ilə oynadıq! Qibleyi-aləmin uca hakimiyyəti bu yerlərdə həmişəlik bərpa olunmalıdı!

27.

27 iyul 1805-ci il. Qazax yaxınlığındakı Zəyəm kəndinin ətrafı.

… Iran qoşunları ilə rus qoşunları arasında şiddətli döyüş gedirdi.

… Topçular, piyadalar, süvarilər – hamısı bir-birinə qarışmışdı.

… Toplar atılır, atlar şahə qalxır, qılınclar toqquşurdu.

… Hər iki tərəf ölürdü və öldürürdü.

… Rus zabitlərinin əhatəsində dayanmış general Portnyakin göstərişlər verirdi.

… At belində ora-bura vurnuxan Pirqulu xan əlinin işarəsi ilə Iran süvarilərini döyüş meydanına göndərirdi:

– Haydı, igidlərim!.. Allah bizimlədi!..

… Iranlı süvarinin qılıncı piyada soldatın başını yarıya böldü:

– Al, kafir it oğlu!.. – Sonra əyilib qılıncı o biri soldatın qarnından üzüyuxarı çəkdi: – Bu da sənin payın!..

… Soldat süngünü Iran sərbazının qarnına soxdu:

– Tufu, bezbojnik! – deyib onun cəsədinə tüpürdü.

… Hər iki tərəfdən atılan top mərmiləri döyüş meydanında partladıqca, süvarilər də, atları da, piyadalar da qırılırdı.

… Və bu vaxt general Portnyakin yerində səndələdi.

Qışqırıq qopdu:

– Qenerala ranili!

General Portnyakinin ətrafındakı zabitlər onu qucaqlarına alıb yerə uzatdılar.

Generalın mundirinin yaxası qana bulaşmışdı.

Zabitlərdən biri onun mundirinin yaxasını açmaq istəyirdi.

General gözlərini açıb:

– Lazım deyil, polkovnik Koryagin…– dedi.– Bu ölümcül yaradı…– Sonra polkovnikin qollarına söykənib bir az dikəldi və xırıldaya-xırıldaya: – Mən Rusiyada ölmək istəyirəm!..– dedi və xırıldayan səsini bir az da ucalda bildi.– Eşidirsiz?.. Mən anamız Rusiyada ölmək istəyirəm!.. Rusiyada…– Və generalın başı sinəsinə düşdü.

Polkovnik Koryagin general Portnyakini ehtiyatla yerə uzatdı və onun gözlərini qapayıb ayağa qalxdı, bir müddət generala baxdı, sonra qılıncını sivirib irəli cumdu:

– Vperyod!.. Za matuşku Rossiyu, za imperatora, vperyod!..

… Ruslar hücuma keçmişdi…

28.

Abbas Mirzə at belində və bir neçə atlının əhatəsində düşərgənin qarşısında dayanmışdı.

Yağış yağmağa başlamışdı, amma Abbas Mirzə də, o biri atlılar da qətiyyən bunun fərqində deyildi.

Gözlərini uzağa dikmiş Abbas Mirzə fikirli və qayğılı idi.

Bu vaxt onlara tərəf çapan bir atlı göründü.

Bu atlı Pirqulu xan idi.

Pirqulu xan çapıb Abbas Mirzənin qabağına gəldi və həyəcanla:

– Naibüssəltənə! Naibüssəltənə! Evimiz yıxıldı!– qışqırdı.– Kafirlər hücuma keçib. Bizimkilər qaçır. Gəldim ki, cənabınızı xəbərdar edim, sizi xilas edək, Naibüssəltənə! Amanın bir günüdü! Sizə xətər toxunmasın!

Abbas Mirzə:

– Pədər-süxtə!–qışqırdı və bir göz qırpımında yəhərin kənarından qamçısını çəkib Pirqulu xanı sifətindən qamçıladı.– Pədər-süxtə! Məni xilas edənə bax! It oğlu, it! Zənən kimi qaçıb gəlib ki, Naibüssəltənəni xəbərdar etsin!.. It oğlu, it!..

Abbas Mirzə Pirqulu xanı dəlicəsinə qamçılayırdı…

29.

28 yanvar 1806-cı il. Tiflis. Sərdar iqamətgahı.

Knyaz Sisianov müşavirə çağırmışdı.

– General Zavalişin donamanı Lənkərandan Bakı yaxınlığına aparıb. Dünən səhər tezdən sahilə desant çıxarıb və Bakının iki kilometrliyində… Polkovnik Eristavi, o yerin adı necədir?

Polkovnik Eristavi:

– Naxırbulaq. O yerin adı Naxırbulaqdır, zat-aliləri,– dedi.

Knyaz Sisianov sözünə davam etdi:

– Hə, general Zavalişin desant çıxararaq o yerdə düşərgə qurub. Bizim Tehrandakı dostlarımız xəbər verirlər ki, Bakı xanı Hüseynqulu xan Fətəli şahdan kömək istəyib. Şah urmiyalı Əsgər xana tapşırıb ki, qoşunla Bakı xanlığına köməyə

getsin. Məlumata görə, Qubalı Şeyxəli xan da Bakı xanına kömək edəcəyinə söz verib. Biz bütün bunlara imkan verə bilmərik. Əlahəzrət imperator Bakı xanlığı ilə birdəfəlik qurtarmağı tələb edir. Biz bu dəfə ya güclə Bakını almalıyıq, ya da qoşunların gücünü və mövqeyini göstərməklə ultimatum vasitəsilə Qarabağ kimi Bakıya da girməliyik. Mən artilleriyanı da götürüb bu gün Bakıya yola düşürəm. Biz Naxırbulaqda general Zavalişinin desantı ilə birləşməliyik. Sonra isə ultimatum verib məsələni həll etməliyik. Cənablar, mənə yaxşı yol diləyin! Ürəyimə damıb ki, mənim bu səfərim ən uğurlu səfərlərimdən biri olacaq!.. Güman edirəm ki, on beş, uzağı iyirmi gündən sonra burada yenə görüşəcəyik.

30.

8 fevral 1806-cı il. Bakının ətrafı.

Knyaz Sisianov ilə polkovnik Eristavi at belində astadan çapa-çapa yanaşı gedirdi.

Knyaz Sisianov:

– Bu gün mənim həyatımda ən xoşbəxt günlərdən biridir, polkovnik,– dedi və güldü.– Görünür, Allah belə buyurub ki, mənim gələcəkdə yazacağım memuarlarda bu cür xoşbəxt günlərimin səhifələri çox olsun… Bakı da Rusiya təbəəliyini qəbul etdi. Bakı da bizim oldu! Indi baxarsız, polkovnik, Hüseynqulu xan it kimi qabağımızda sülənəcək! Nə qədər aldatdı bizi?! Nə qədər bizə yalançı vədlər verdi?! Indi güc görüb, qorxusundan muma dönüb! Sukin sın! Bunların hamısı it tayfasıdı!

Polkovnik Eristavi:

– Dönə-dönə üzr istəyirəm, zat-aliləri! Ancaq onlarla belə rəftar etmək olmaz…

Knyaz Sisianovun həmin gün kefi, görünür, həqiqətən kök idi və o yenə güldü:

– Əzizim Eristavi!.. Siz yalnız mənim yavərim deyilsiniz, eyni zamanda, mənim dostumsunuz! Deyəsən, sizin babalarınızın Qafqaz qanı hərdən içinizdə bu yerlərin təəssübkeşliyini etmək istəyir…

– Bəs sizin?

– Sizə doğrusunu deyim, polkovnik? Patetikadan kənar həqiqəti? Yox, heç zaman!.. Eşidirsiniz? Heç zaman! Və mən bununla fəxr edirəm, polkovnik! Mən fəxr edirəm ki, mənim içimdə vəhşi Qafqazdan heç bir əsər-əlamət qalmayıb!..

… Və elə bu vaxt Hüseynqulu xan bir dəstə atlı ilə Bakının Qoşa Qala Qapısı ağzında onları gözləyirdi.

Hüseynqulu xan:

– Allah kafirlərin böyük generalı bu məlunla mənim ilk görüşümü xalqımız üçün xeyirli etsin! – dedi.– Bunların bəlası millətimizin başının üstündən iraq olsun!

Xan ilə yanaşı dayanmış Ibrahim bəy:

– Kafirlər bizim xalqımıza necə xeyir gətirə bilərlər, əmioğlu? – soruşdu.– Bunların bəlası millətimizin başının üstündən necə iraq ola bilər ki, sən onlara itaətini bildirirsən? Indi də Bakının açarını ona təqdim etməyə hazırlaşırsan?!

– Bəs nə edim? Başımızın üstünü almış bu bəladan millətimizi necə qurtarım? Fətəli şahdan kömək istədim, Şeyxəli xan o tərəfdən kömək vəd etdi, nə oldu? Kafir topuyla, tüfəngiylə gəlib oturub qulağımızın dibində! Gəmiləri də dəryadan bizə baxır! Bu div boyda bir kafir məmləkəti ilə mən hansı dildə danışım, hə?

– Cavad xanın danışdığı dildə.

– Bəs, o dilin axırı nə oldu? Ibrahim xan müdrik adamdı, nə qədər dedi, Cavad xan rəhmətlik qulaq asmadı, özü də qurban getdi, şir kimi oğlunu da qurban verdi! Bəs, Gəncə nə oldu? Tarmar oldu Gəncə! Yoxdur Gəncə! Yeli… Yelizavetta… Yelizavettapol var! Tfu!.. – Hüseynqulu xan atın belindən yerə tüpürdü. – It uşağının sözləri də dilimə yatmır!.. Heç adını da deyə bilmirəm!.. Indi sən istəyirsən ki, Bakı da Aleksandrapol olsun? Yaxşı, bəsdir, əmi – oğlu!.. Vallah, cavan olmasaydın, cəzalandırardım səni.–Sonra Hüseynqulu xan acıqla əlavə etdi.–Ancaq sən də hər dəfə cavanlığına salma!

Uzaqdan atlılar göründü.

Ibrahim bəy:

– Cəmisi iki nəfərdi…– dedi.

Hüseynqulu xan tənə ilə:

– Görürsən?– dedi.– Bunun mənası odu ki, mənim arxamda div boyda nəhəng bir məmləkət durur.

– Yox, bunun mənası odur ki, mən sizi adam hesab etmirəm!..

Hüseynqulu xan bu dəfə əməlli-başlı hirsləndi:

– Bəsdir, Ibrahim bəy! Qurtar bu uşaq-muşaq söhbətini! Özün də atdan düş, get, onları qarşıla, hörmət-izzətlə hüzurumuza gətir. Mən o gələndən sonra atdan düşəcəyəm.

Ibrahim bəy atdan düşüb o iki atlıya tərəf getdi.

… Knyaz Sisianov atın belindən yerə sıçradı və ətrafa baxıb:

– Gəncənin çinarlarından, Qarabağın meşələrindən sonra, o dağlardan sonra buralar çox misgin görünür, polkovnik…

Polkovnik Eristavi də atdan düşdü və:

– Ancaq Qafqazda belə misginlik, bəzən, aldadıcı olur, zat-aliləri… – dedi.

Knyaz Sisianov yenə güldü:

– Siz belə müdrik kəlamlar söyləməkdənsə, məşhur Bakı qalasının qoca divarlarına baxın… – dedi və əlavə etdi: – Bakı kimindirsə, Xəzər də onundur!

Ibrahim bəy onlara yaxınlaşdı.

Knyaz Sisianov onu başdan ayağa süzüb:

– Sən kimsən?– soruşdu.

Polkovnik Eristavi sualı tərcümə etdi.

Ibrahim bəy:

– Mən Hüseynqulu xanın əmisi oğlu Ibrahim bəyəm.

Polkovnik Eristavi tərcümə etdi.

– Bəy?– Knyaz Sisianov gülümsədi.– Bundan sonra kimin bəy olub, olmadığını biz müəyyən edəcəyik!

Polkovnik Eristavi bu sözləri tərcümə etmək istəmədi:

– Knyaz…

Ibrahim bəy də, elə bil, nəsə hiss etdi və:

– O nə deyir?– soruşdu.

Eristavi:

– Heç… Sənə aid deyil…– dedi.

Knyaz Sisianov narazılıqla:

– Siz mənim sözlərimi tərcümə edirsiz, yoxsa özünüz bu adamla söhbət edirsiz?– dedi. – Sonra atlılara tərəf baxıb:– Hüseynqulu bəy o boz atın belindəkidi?– soruşdu.

Eristavi tərcümə etdi.

Ibrahim bəy:

– Bəli,– dedi.

Və bu zaman knyaz Sisianov gülümsədi:

– Qorxusundan başına o qədər atlı yığıb?

Polkovnik Eristavi:

– Zat-aliləri, bu sizə hörmət əlamətidi…

Knyaz əsəbiləşdi:

– Həddinizi aşmayın, polkovnik!– dedi.– Mən sizinlə söhbət etmirəm. Dediklərimi bu adama tərcümə edin!

Ibrahim bəyin görkəmi, dik duruşu, baxışı, gözlərinin ifadəsi açıq-aşkar knyaz Sisianovun xoşuna gəlmirdi.

Ibrahim bəy yenə:

– O nə dedi?– soruşdu.

Eristavi tərcümə etdi.

Ibrahim bəy bu dəfə də:

– Bəs, siz necə, heç kimdən qorxmursuz ki, görüşə ancaq tərcüməçi ilə gəlmisiz?– soruşdu.

Knyaz sözləri xüsusi olaraq aramla tələffüz etdi ki, Eristavi olduğu kimi tərcümə etsin:

– Mən kimdən qorxacağam? – Sisianov Ibrahim bəyin qarşısına gəldi.– Səndən?– Sonra lap yaxınlaşıb gözlərini cavan oğlanın düz gözlərinin içinə zillədi.– Mən heç kimdən, birinci növbədə də səndən qorxmuram!

Ibrahim bəy:

– Nahaq yerə!– dedi və bu sözləri deməyi ilə belindən asılmış xəncəri qınından sıyırıb knyaz Sisianovun ürəyinə soxmağı bir oldu.

Bir anın içində heyrətdən gözləri bərəlmiş knyaz bir söz deməyə macal tapmadı və üzü üstə torpağa sərildi.

Polkovnik Eristavi:

– Knyaz!– qışqırdı və özünü Sisianovun üstünə atdı.

…At belində dayandığı yerdən bütün bunları görən Hüseynqulu xan:

– Sən neylədin, ay köpək oğlu?!–qışqırdı.–Bizi bəlaya saldın!..

31.

Axşamçağı yüngül bir külək əsirdi və Xəzərin sularını yüngülcə bir dalğa kimi də sahilə çıxarıb, geri qaytarırdı…

Bakıya axşam düşmüşdü.

Hüseynqulu xan Xan sarayında yaxın ətrafını bir yerə cəm etmişdi.

– Bu əclaf oğlu, əclaf Ibrahim bəy bizi zibilin içinə soxub! Fikirləşdikcə, dəhşət məni basır! – Bir neçə anlıq sükutdan sonra Hüseynqulu xan sözünə davam etdi:– Elə bilirəm ki, Ibrahim bəyi tutub qəfəsə salmaq lazımdı. Molla Fərəculla başda olmaqla bizim ağsaqqallar mənim oğlanlarımla bilikdə Sisianov gorbagorun nəşini götürüb hörmət-izzət ilə ruslara qaytarmalıdı. Necə ki, Ağa Məhəmməd şah Şuşada

qətlə yetiriləndən sonra, Ibrahim xan onun cəsədini böyük hörmət-ehtiramla Tehrana göndərdi. Biz də elə etməliyik. Ibrahim bəyi də qəfəsin içində ruslara təslim etməliyik…– Yenə bir neçə anlıq sükutdan sonra, üzünü ağsaqqala tutdu.– Nə deyirsən, Molla Fərəculla?

Molla Fərəculla:

– Çox ağır məqamdı…–dedi.–Amma bir çıxış yolu tapmalıyıq... Hüseynqulu xan, sən mənim gözlərimin qabağında böyümüsən. Bakı taxtı uğrunda apardığın bütün mübarizələrdə mən sənin yanında olmuşam. Indi də, Allah qoysa, sənin yanında olacağam… Ona görə də, mən fikrimi deyirəm, amma mənim fikrim tamam fərqlidi. Rus bizimlə daha heç vaxt barışmaz və heç vaxt da bizi bağışlamaz. Onun böyük generalını biz öldürmüşük. Özü də davada öldürməmişik, təkcanına danışığa gələndə öldürmüşük. Indi nə qədər boğazımızı yırtsaq ki, and-aman etsək ki, biz onu öldürmək istəmirdik, kim bizə inanacaq? Heç kim! Rus ilə bizimki ömür-billah qurtardı! O biri tərəfdən, Ibrahim bəyi ruslara təslim etsən, millət ayağa qalxacaq. Bu saat Bakı camaatı toy-bayram içindədi ki, rusun böyük generalı öldürülüb. Ibrahim bəy bu saat qəhrəmandı, onu ruslara təslim etsən, Bakı camaatının qabağında dura biməyəcəksən…– Molla Fərəculla susdu.

Hüseynqulu xan:

– Bəs, sən nə təklif edirsən? – soruşdu.

Molla Fərəculla:

– Rusların təbəəliyini qəbul etdiyin üçün, Fətəli şah səndən çox incikdi. Onunla barışmaq və ona sığınmaq lazımdı…– dedi.

– Mən bu iki daşın arasında Fətəli şahla necə barışım ki, ruslarla xosunlaşmağa başlamışdım?..

– Ibrahim xanın adını çəkdin… O Ağa Məhəmməd şahın nəşini Irana qaytardı. Sən də belə bir iş gör…

Hüseynqulu xan darıxdı:

– Molla Fərəculla, mən səni başa düşmürəm. De, görək, fikrin nədi?

– Sən də Sisianovun başını Fətəli şaha hədiyyə göndər!

Molla Fərəcullanın bu sözləri çox gözlənilməz səsləndi və bunu, elə bil, özü də hiss edib:

– Onsuz da, rus ilə bizimki qurtardı! – dedi.– Nə qədər ki, sən Hüseynqulu xan varsan, nə edirsən, et, rus sənin ən qəddar düşmənin olacaq! Belə olan təqdirdə axıracan getmək lazımdı. Divin biri getdi, o birisindən yapışaq!

Hüseynqulu xan Molla Fərəcullaya baxıb əvvəlcə bir söz demədi, sonra qarşısında oturanları bir-bir gözdən keçirib:

– Nə deyirsiniz?– soruşdu.

Heç kim cavab vermədi.

Hüseynqulu xan:

– Allah baiskarın cəzasını versin!– dedi və dərindən köks ötürdü:– Molla Fərəculla ağsaqqalın dediyi olsun!

Məclis iştirakçıları razılıq əlaməti olaraq başlarını tərpətdilər.

Hüseynqulu xan ayağa qalxdı:

– Cəllad Ibadullaya deyin, işini səliqəli görsün!

32.

Nöyüt lampası yanan yarıqaranlıq otaqda qollarını çırmalamış iki nəfər knyaz Sisianovun mundirinin paqonlarından yapışıb, onun, yoğun və uzun taxta parçalarından düzəldilmiş taxtın üstündə uzadılmış meyitini irəli çəkdi, çənəsini yuxarı qaldırdı, mundirinin yaxasını aşağı dartdı.

Knyaz Sisianovun boynu tamam açıq idi.

Və o taxtın başında dayanmış cəllad Ibadulla iki əli ilə dəstəyindən yapışdığı böyük, enli dəhrəni yuxarı qaldırdı və var gücü ilə zərbə endirdi.

33.

Ay işığında uzaqdan Şuşa qalasının qaraltısı görünürdü.

Və Şuşa qalasına qalxan yolda üç atlı gedirdi.

Əmiraslan bəy yoldan çıxıb atı kənara sürdü və çevrilib, arxadan gələn iki nəfərə:

– Buradan sürün…– dedi.– O tərəfdə ruslar durur…

… Və Əmiraslan bəy beləcə bələdçilik edə-edə ay işığında o iki atlını Şuşa qalasına tərəf aparırdı.

34.

Otaqdakı şam işığında dörd nəfər əyləşmişdi: Ibrahim xan, Əmiraslan bəy və Şuşa qalasına qalxan o iki atlı.

Ibrahim xan o iki nəfərə baxa-baxa deyirdi:

– Naibüssəltənə ismarıc göndərəndə ki, mənimlə danışmaq istəyir, çox məmnun oldum. Qibleyi-aləm mənim kürəkənim deyil, oğlumdur!.. Naibüssəltənəyə də mən həmişə qardaşım kimi baxmışam. Mənim ruslara olan iltifatımın yeganə səbəbi məcburiyyət və köməksizliyim olmuşdur. Əmiraslan bəyə də mən tapşırdım ki, siz elçilərə şəxsən bələdçilik edib qalaya qaldırsın.

Elçilərdən biri:

– Təşəkkürümüzü bildiririk, ağayi-Ibrahim xan,– dedi.– Abbas Mirzə Naibüssəltənə bizə belə bir buyruq verib ki, vəziyyətdən siz cənablarını agah edək və kafirlərin əleyhinə bəradərliyimizi bərpa edək.

Ibrahim xan:

– Buyurun, ağalar,– dedi.

– Naibüssəltənənin rəşadətli qoşunları, bu yerlərdəki müsəlman qardaşlarımıza cani-dildən yardım göstərə bilmək üçün, bildiyiniz kimi, indi aran Qarabağın və Şirvanın torpaqlarında yerləşib. Gürcü şahzadəsi Aleksandr bəradərimiz 14 minlik ordusu ilə Gəncənin 65 verstliyində düşərgə salıb və Allah qoysa, Naibüssəltənənin qoşunları ilə bahəm kafirləri həm Gürcüstandan, həm də Şəkidən, Qarabağdan, Şirvandan, Bakıdan tutmuş ta Dərbəndəcən, inşaallah, qovub, dədələrimizin, babalarımızın yurdundan bir dəfəlik çıxarmaq əzmindədir. Firəngistanın padşahı Napoleon qibleyi-aləmə rusların əleyhinə yardım vəd edib və deyirlər ki, Napoleon padşah vədinə əməl edən şəxsdir. Naibüssəltənənin fikri və istəyi belədir ki, xan cənabınız bir həmlə ilə Şuşanı ruslardan təmizləsin və atlıları ilə arana enib Naibüssəltənənin rəşadətli qoşunlarına birləşsin və müştərək kafirlərin axırına çıxaq.

Əmiraslan bəy özünü saxlaya bilməyib:

– Sisianovun qətlindən sonra mayorun əsgərləri lap quduzlaşıb,– dedi.– Yoldan ötəni saxlayıb, yoxlayırlar, elə bil, dədələrinin obasıdı.

Elçilərdən ikincisi:

– Bilirik, baba,– dedi.– Bunları burda saxlayırsız, xanlığı var-yoxdan çıxarır, bir az yerlərini möhkəmlədəndən sonra gör nə olacaq də!.. Ağayi-Ibrahim xan, biz geri qayıtmalıyıq. Naibüssəltənə cənabınızın cavabını gözləyir.

– Naibüssəltənəyə mənim salam və ehtiramlarımı yetirməyinizi rica edirəm, ağayi-elçilər. Əmin olsun ki, mən əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm. Ancaq özümüzü səfərbər etmək üçün bir müddət rüsxət versin. Naibüssəltənə bizim arxalandığımız dağdır. Bir müddət rüsxət, ağalar, rüsxət!.. Rüsxət istəyirəm… Sonra, Allah qoysa, əlimizdən gələni edəcəyik! Naibüssəltənənin buna heç şübhəsi olmasın!.. Ruslar tək sizin üçün kafir deyillər ki, ağalar, bizim üçün də kafirdirlər də!.. Indi isə yola çıxmazdan əvvəl bir az dincəlin, nahar edin. Yenə Əmiraslan bəy özü sizi yola salacaq.

Ibrahim xan ayağa qalxdı. Elçilər də ayağa qalxdı və baş əyib otaqdan çıxdılar. Əmiraslan bəy də dişarı çıxmaq istəyəndə xan onu əylədi:

– Sən qal.

Əmiraslan bəy ayaq saxladı. Xan ona baxıb:

– Sən nə fikirləşirsən?– soruşdu.

Əmiraslan bəy:

– Əlahəzrət,– dedi.– Mən siyasətə müdaxilə edən adam deyiləm. Mənimki qılıncdır və sizin əmrinizdir. Ancaq elçilər çox pərt qalxdılar, xan sağ olsun. Soldatlar da həddini aşıb, qudurublar. Sisianovun qətlindən sonra heç kimlə hesablaşmırlar, azğınlaşıblar. Ermənilər də bir tərəfdən yavaş-yavaş onlarla dilbir olmağa başlayıb... Vanya yüzbaşı günün günorta çağı heç nədən çəkinmir, gedib, girir rusların qərargahına…

Ibrahim xan gülümsədi:

– Vanya yüzbaşı nədi ki, nə də eləyə bilsin? Indi biz bu həngamədə Vanya yüzbaşının dərdini çəkəcəyik?

– Bilmirəm, xan sağ olsun! Ancaq əmr versəniz, mən elə bu gecə hücum çəkib, onları didərgin salaram!

– Qulaq as, qoşunbaşı, qızışma! Saday bəy bədbəxt oğlu, qızışdı, axırını gördük!.. Elçilər hər şeyi demədilər axı! Ruslar Ağdamda 4000 sərbazı darmadağın elədi. Abbas Mirzə qorxur və bizim əlimizlə öz mövqeyini möhkəmlətmək istəyir. Mən rusları buradan qovum, ruslar da Iran qoşununa qalib gəlsin, onda Qarabağın günü nə olacaq? Gözləmək lazımdı… 500 əsgərin öhdəsindən gəlmək asandı, amma biz rus əjdahası ilə kəllə-kəlləyə gələ bilmərik!.. Gözləyək, görək, divlərin boğuşması nə ilə qurtaracaq, onda da qərarımızı verərik.

Əmiraslan bəy:

– Üzr istəyirəm, xan həzrətləri,– dedi.– Onda gec olmayacaq ki?..

Ibrahim xan yüngülcə gülümsəyib:

– Islanmışın yağışdan nə qorxusu?– dedi. – Sonra da əlavə etdi: – Səhər tezdən üç-dörd günlük Xankəndinə gedib dincələrəm, görək sonrası nə olur. Sən də bizimlə gedəcəksən. Bu elçiləri isə ehtiyatla yola sal ki, rusların xəbəri olmasın!

35.

Elə həmin gecə Vanya yüzbaşının pəncərəsi həyəcanla döyüldü.

Vanya yüzbaşı yatağında qurcalanıb:

– Ara, kimdi yenə bu gecə vaxtı?– soruşdu və qalxıb çarpayıda oturdu.

Kimsə yavaş və həyəcanlı səslə pəncərədən onu səslədi:

– Vanya dayı!.. Vanya dayı!..

Vanya yüzbaşı:

– Zəhrimar, Vanya dayı! Çor, Vanya dayı!– deyib çarpayıdan düşdü.

Əri ilə eyni çarpayıda yatmış Haykanuş arvad da oyanıb çarpayıda dikəldi:

– Vallah,– dedi,– bunlar sənin axırına çıxacaqlar! Əyninə bir şey sal, soyuq olar sənə! Qov onları, qayıt, gəl, gir yerinə!

Vanya yüzbaşı:

– Hara qovum o yetimləri, ay arvad, hara? Yerləri-yurdları var ki, bu bədbəxtlərin?.. Eh, ay Haykanuş, deyirsən də…– deyə deyinə-deyinə pəncərənin qabağına gəldi və şüşənin bir tayını açıb, əvvəlcə: – Ara, soyuğa bax, e!..– dedi. – Sonra pəncərədən boylandı.– Hə?

Pəncərəni döyən adam yüzbaşının qulağına tələm-tələsik nəsə pıçıldamağa başladı.

Haykanuş arvad çarpayıdan düşüb ərinin çiyninə adyal saldı.

Vanya yüzbaşı çiynindəki adyalı özünə bürüyə-bürüyə adama:

– Yaxşı, matağını,–dedi.– Get, soyuqdu, sətəlcam olarsan!– Və pəncərənin tayını bağladı.

Haykanuş arvad:

– A kişi, vallah, sən özün özünə qəsd edirsən!– dedi.– Hamını fikirləşirsən, özündən başqa! Gəl, gəl, gir yerinə!

– Yox, mən daha yata bilmərəm. Gedirəm çay dəmləyim. Sənə də gətirim?

– Yenə nə bəd xəbər verdilər sənə, hə?– Haykanuş arvad da çiyninə adyal salıb, otağın küncündə zəif işıqla yanan şamı əlinə aldı və ərinin ardınca o biri otağa keçdi.– Bunlar nə vaxt əl çəkəcəklər səndən?

Vanya yüzbaşı gülümsədi:

– Onlar məndən yox, mən onlardan əl çəkə bilmirəm e, ay arvad, mən!..– Maşanı götürüb əyildi və samovarın közünü qurdaladı.– Mən öz millətimə arxa çevirə bilmərəm, Haykanuş!..

– Bilmirəm, vallah, nə deyim?.. Səndən çox nigaran qalıram… Sənin indi daha o cavan vaxtların deyil!

Vanya yüzbaşı gülümsədi:

– Nədi, deyirsən day qocalmışam?

– Deyirəm ki, özünə yazığın gəlmir, heç olmasa, mənə yazığın gəlsin!.. Neynəyəcəyəm sənsiz mən?.. Gecə bilmirsən, gündüz bilmirsən… Belə olmaz axı… Elə bilirsən sənin qədrini biləcəklər?..

– Kim kimin qədrini bilir ki?.. Bu axmaq dünyada insanın bir qəpiklik qiyməti var ki?!. Eh, deyirsən də… – Vanya yüzbaşı soyuqdan bədənini silkələyib adyalın içində büzüşdü.– Nə isə… Təki millətə bir gün ağlayaq…

Haykanuş ərinin qoluna qısıldı:

– Vallah, özünü məhv edəcəksən…– deyə pıçıldadı.

– Bu dünya kimi tutub saxlayıb özündə? Isgəndəri saxlayıb? Tiqranı saxlayıb? Vanyanı da saxlamayacaq… Bizim bu bədbəxt millət, ay arvad, haçansa bir gün görməlidi, ya yox?.. Yüz illərlə guşənişin yaşamaq elə bizim boyumuza biçilib? – Sonra samovarın lüləsindən közü üfürməyə başladı.– Bunun közü lap sönüb ki…

Haykanuş arvad:

– Sən çəkil,– dedi.– Indi özüm od salaram…

36.

Vanya yüzbaşı həyəcanla mayor Lisaneviçin iş otağının qapısını açdı və içəri girib salamsız-kəlamsız dedi:

– Cənab mayor, sizin xəbəriniz var ki, bu gecə Abbas Mirzənin iki nəfər elçisi Şuşa qalasına gəlib və Ibrahim xanla görüşüb?

Mayor Lisaneviç:

– Ola bilməz!– dedi və yazı masasının arxasından qalxdı. – Mənim adamlarım gecə-gündüz qalanı qoruyurlar!

– Sizin adamlarınız mənim adamlarım kimi bu dağların hər qarışına bələd deyil, mayor! Gecə Abbas Mirzənin iki elçisi Əmiraslan bəyin bələdçiliyi ilə Şuşaya gəlib, Ibrahim xanla gizli danışıqlar aparıblar! Bəlkə siz istəyirsiniz ki, mərhum knyaz Sisianov kimi, bu türk xanları sizin də başınızı kəssinlər?! Hə? Amma mən istəyirəm ki, Allah məni çağıranda, öz isti yorğan-döşəyimdə, öz əcəlimlə onun hüzuruna gedim!

Mayor Lisaneviç:

– Mən heç vaxt Ibrahim xana inanmamışam! – dedi.– Bu adamın gözlərindən hiylə yağır!

Vanya yüzbaşı sakitləşmək bilmirdi:

– Nə olsun ki, inanmırsız?.. Inanmırsız, ancaq heç nə də etmirsiz! Abbas Mirzə öz sərbazları ilə Şuşanın əlli-altmış verstliyindədi. Ibrahim xanın quldurları gecə üstünüzə hücum çəksə, hara qaçacaqsınız? Elə bilirsiz, bu 500 ac soldatla Qarabağ quldurlarının öhdəsindən gəlmək asandı? Siz hələ bu türk tayfasını tanımırsız!.. – Vanya yüzbaşı əlini baldırına çırpdı.– Məzhəb haqqı, mən mat qalıram! Ara, Rusiya boyda bir zırpı məmləkət, üzr istəyirəm, bu qədər sadəlövh ola bilər?! Ibrahim xan özü də bu gün bütün ailəsini götürüb, gedib Xankəndinə.

– Xankəndinə gedib?

– Bəli. Sizin bundan da xəbəriniz yoxdu? Soldatlarınızın araq içməkdən başı ayılır ki?!

Mayor Lisaneviç yüzbaşının son sözlərinə fikir vermədi.

– Nə üçün gedib?

– Bunu ondan soruşmaq lazımdır!

Mayor Lisaneviç həyəcan içində otaqda var-gəl etməyə başladı və:

– Ailəsi ilə bir yerdə…– deyə, elə bil, özü özü ilə danışmağa başladı.– Nəsə oyun oynayır… Şübhəsiz oyun oynayır, özünü də, ailəsini də təhlükəsiz yerə çəkir… Mən Tiflisə təcili çapar göndərməliyəm.

Vanya yüzbaşı:

– Qorxuram ki, gec ola,– dedi.– Siz özünüzün, soldatlarınızın başını qorumasaz, heç kim sizin başınızı qorumayacaq, mayor!

37.

15 iyun 1806-cı il. Şuşa yaxınlığındakı Xankəndi. Xanın yay iqamətgahı.

Cırcıramaların səsi hər tərəfə yayılmışdı və bir tərəfdən də qurbağaların qurultusu o yay gecəsində dünyanın gözəl bir xətircamlığından xəbər verirdi…

… Ibrahim xan ev libasında iqamətgahın həyətində oturub qızıl nargilə çəkirdi.

10 yaşlı Gövhər ağa başını onun dizinin üstünə qoymuşdu.

Tuba xanım iqamətgahdan çıxıb:

– Yatdı?– soruşdu.

Ibrahim xan:

– Hə…– dedi və gülümsədi.– Danışdı, danışdı, axırda yatdı…

– Aparım içəri.

– Yox, qoy, bir az yuxulasın yanımda…

Tuba xanım gəlib ərinin yanında oturdu.

– Ibrahim…

– Nədi?

– Bu işlərin axırı necə olacaq?..

Ibrahim xan yenə gülümsədi:

– Yaxşı olacaq…

Və elə bu dəm qəfildən açılan güllə səsləri, at kişnərtisi, hay-küy aləmi bürüdü:

– Strelyay!..

– Rubi ix!..

– Qırdılar bizi!..

– Ruslar gəlib!..

… Mayor Lisaneviç başda olmaqla atlı soldatlar iqamətgaha hücum etmişdi.

Rus soldatları qışqırırdı:

– Rubi vsex! Vsex etix svoloçey!

… Iqamətgahda yuxudan durmuş uşaqlar – Abbasqulu ağa, Səltənət bəyim, Hacı Hacan ağa, Əli ağa, qadınlar, nökər və kənizlər qışqıra-qışqıra bir-birinə qarışmışdı.

… Tuba xanım:

– Uşaqlar!..– Qışqırıb iqamətgaha qaçdı.

Gövhər ağa yuxudan kal durub, qorxudan titrəyə-titrəyə atasının böyrünə qısıldı.

Ibrahim xan:

– Qorxma, qızım, qorxma!..– deyirdi.

…Soldatlar atla iqamətgahın içinə girdi.

… Qılıncı başının üstünə qaldırmış Mayor Lisaneviç:

– Nikomu net poşadı!– qışqırdı.– Nikomu!

…Soldatlar qarşılarına çıxanı – uşağı, qadını, qocanı at belindən qılıncdan keçirirdi.

… Ibrahim xan Gövhər ağanı qucağına götürüb qalxmaq istədi, amma macal tapmadı, elə həmin an da onun üstünə çapan soldatın gülləsi xanı sinəsindən vurdu.

Ibrahim xan bir əli ilə Gövhər ağanı, o biri əli ilə qanı axan sinəsini tutub oturdu.

Ikinci gülləni atmaq istəyən soldat özü vurulub atdan aşdı və əli tüfəngli Əmiraslan bəy Ibrahim xanın üstünə atıldı.

– Dur, xan, dur!.. Tez elə!..

Ibrahim xan:

– Əmiraslan bəy!.. Mənlə işin olmasın…

Əmiraslan bəy:

– Qalx, xan!..– deyə təkid etdi.– Səni buradan çıxaracağam!..

Ibrahim xan:

– Mənimki qurtardı…– dedi və Gövhər ağanı bəyə tərəf itələdi.– Bunu qaçırt!..

– Mən səni burada belə qoya bilmərəm, xan!..

Ibrahim xan yenə Gövhəri göstərib, tamam taqətsiz halda:

– Tez qucağına al onu, apar!.. Tez…

Əmiraslan bəy Ibrahim xanın sinəsindən fışqırıb axan qana baxıb, tərəddüd etdi.

Nəfəsi darıxan Ibrahim xan:

– Apar, dedim… Tez elə…– deyə pıçıldadı.

Əmiraslan bəy yenə xanın qanlı köksünə baxdı, sonra qərar verərək Gövhər ağanı qamarlayıb özünü qaranlığa verdi.

… At belində yataq otağına girmiş soldat bir küncə qısılmış Abbasqulu ağanı qılıncdan keçirdi.

… Ağ gecə köynəyi qana bulaşmış Səltənət bəyimin dəhşətdən böyümüş gözləri eləcə donub qalmışdı.

… Soldatlar süngünü dəhşətdən qışqıra-qışqıra ağlayan Hacı Hacan ağanın boğazına soxdu.

… Əli ağa uzun ağ gecə köynəyinin ətəkləri ayaqlarına dolaşa-dolaşa qaçırdı və rus soldatının gülləsi onun kürəyini qana boyadı.

… Mayor Lisaneviç çaparaq Ibrahim xanın qarşısında dayandı.

Xan altdan yuxarı mayora baxdı və güclə gülümsədi:

– Allaha kömək edirsiz, mayor?

Mayor Lisaneviç ayaqlarını üzəngiyə basıb dikəldi və var gücü ilə Ibrahim xanı qılıncdan keçirdi:

– Staraya lisa!..

… I Aleksandr dodaqlarındakı yüngül təbəssümlə eləcə portretdən baxırdı…

Vaxtı ilə knyaz Sisianovun imperatorun öz adından Ibrahim xana hədiyyə etdiyi portret – I Aleksandrın portreti divardan asılmışdı.

Bütün bədəni uçunan Tuba xanım otaqda yerə çökdü, hər iki əli ilə də baldırlarına vura-vura qarşısındakı şəkilə baxıb, xırıltılı səslə qışqırdı:

– Allah bu zülmü yerdə qoymayacaq! Allah bu müsibəti sənin də nəslinə qimət edəcək!– Qışqırmaqdan Tuba xanımın boğazının damarları şişib az qalırdı partlasın.– Allah…

Soldatın qılıncı Tuba xanımı sözlərini yarımçıq kəsdi və bu qadını həmişəlik susdurdu.

38.

23 fevral 1806-cı il. Sankt–Peterburq. Qış sarayı.

Imperator I Aleksandr iş otağında yazı mizinin arxasında oturmuşdu.

Daxili işlər naziri ayaq üstə onun qarşısında dayanıb məruzə edirdi.

Nazir:

– Qarabağ xanı ilə birlikdə qətlə yetirilənlərin siyahısı…– dedi və susdu.

Imperator əmr etdi:

– Oxuyun!

Nazir iki əlilə də tutduğu qovluğu bir az da gözlərinə yaxınlaşdırıb siyahını oxumağa başladı:

– Ibrahim xan… Tuba xanım – arvadı… Abbasqulu ağa – oğlu, 12 yaşında… Səltənət bəyim – qızı, 9 yaşında… – nazirin əlləri gözgörəti titrəyirdi.– Hacı Hacan ağa – oğlu, 8 yaşında… Əli ağa – oğlu, 6 yaşında…

Imperator:

– Kifayətdir!– dedi və mizin arxasından qalxıb otaqda gəzişməyə başladı.– Hamısı neçə nəfərdir.

Nazir:

– Xidmətçilərlə bir yerdə 21 nəfər, əlahəzrət…

Imperator var-gəl edə-edə əsəbi halda:

– Kimdir mayor Lisaneviç?– soruşdu.

Daxili işlər naziri cavab verməк istədi:

– Mayor Lisaneviç Qarabağda Şuşa qarnizonunun…

Imperator onun sözlərini yarımçıq kəsdi və:

– Heç kim!– deyə özü öz sualına cavab verdi.– Heç kim! Mayor Lisaneviç heç kimdir! Sıfırdır! Sıfır!.. Allah bu qırğının cəzasını Romanovlara verəcək!..

E P İL O Q

Xacə əlində şam tutub sarayın qaranlıq arakəsmələri ilə irəlidə addımlayırdı.

Ağabəyim Ağa onun ardınca gedirdi.

Xacə qapılardan birinin qabağında ayaq saxladı və qapının ağzında dayanmış keşikçiyə:

– Qibleyi-aləmin razılığı var,– dedi.

Keşikçi kənara çəkildi.

Xacə, onun ardınca da Ağabəyim Ağa otağa girdi.

Yalnız xacənin əlindəki şamın zəif şöləsi ilə işıqlanan otağın ortasında, girdə mizin üstündə qırmızı ipək örtük salınmış qabarıq bir şey var idi.

Xacə o biri əlini uzadıb örtüyü qaldırdı.

Bu – qızıl məcməyinin içində knyaz Sisianovun başı idi.

Ağabəyim Ağa şamı xacədən alıb knyazın başına yaxınlaşdırdı.

Və indi baş şam işığında aydın görünürdü.

Ağabəyim Ağa bir müddət başa baxdı.

Sonra Ağabəyim Ağa şamı xacəyə qaytarıb otaqdan birinci çıxdı…

E k r a n d a y a z ı l d ı:

Ağabəyim Ağa Azərbaycan və fars dillərində şerlər yazaraq Şərqdə məşhur oldu, ömrünün sonlarında tərki–dünya bir həyat sürərək əri Fətəli şahdan üç il əvvəl – 1831-ci ildə Iranın Qum şəhərində vəfat etdi.

Əbülfət ağa Abbas Mirzənin başçılığı ilə Iran qoşunlarının Cənubi Qafqaza bir neçə hücumunda iştirak etsə də, bir daha Qarabağa qayıda bilmədi və 1839–cu ildə 73 yaşında Iranda vəfat etdi.

Mayor Lisaneviç podpolkovnik rütbəsində istefaya çıxdı və birdən-birə Qafqazın gözəl və sirli təbiəti haqqında şerlər yazmağa başladı, amma bu şerlər heç kimin diqqətini cəlb etmədi, buna baxmayaraq, uzun ömür sürüb 91 yaşında Sankt-Peterburqda vəfat edən Lisaneviç, ömrünün sonuna kimi Qafaqaz haqqında şerlər yazdı.

Polkovnik Qaryagin 1809-cu ildə aran Qarabağdakı Qarabulaq döyüşündə həlak oldu və Qarabulaq şəhəri onun şərəfinə uzun müddət Qaryagin adını daşıdı.

Pirqulu xan 4 avqust 1805-ci ildə Fətəli şahın əmri ilə edam edildi.

Vanya yüzbaşı əlahəzrət imperator I Aleksandrdan nəsildən nəsilə keçmək şərti ilə «Məlik» rütbəsi aldı və 1811-ci ildə 71 yaşında Şuşada, sətəlcəmdən vəfat etdi.

Aşot Karapetyan bir neçə müşayiətçi ilə bərabər, növbəti dəfə Araz çayını keçib Şimali Azərbaycana gəlmək istərkən sərhəddə quldurlar tərəfindən qarət edilərək qətlə yetirildi.

Gövhər ağa böyüyərək xeyriyyəçi kimi məşhur oldu, Qarabağda öz hesabına məscidlər tikdirdi, məktəb və xəstəxanalar açdırdı, körpülər saldırdı və 1867-ci ildə Şuşada vəfat etdi.

Əmiraslan bəy başına dəstə toplayıb Şuşa dağlarında ruslara qarşı qaçaqçılıq həyatı yaşadı, tez-tez və hər dəfə də gözlənilməz basqınlar edərək bir çox rus soldatını, zabitlərini qətlə yetirdi, çar hökuməti onun başına 500 çervon qiymət qoydu və yaxın ətrafının xəyanəti nəticəsində ələ keçən Əmiraslan bəyi ruslar 1816-cı ildə Gorusda dar ağacından asdılar.

Ibrahim bəy knyaz Sisianovu qətlə yetirdikdən sonra bir müddət Abşeron yarımadasında gizləndi, Rusiya Bakını ələ keçirdikdən sonra Irana qaçdı və heç kim onun sonunun nə ilə qurtardığını bilmədi.

Polkovnik Eristavi knyaz Sisianovun qətlindən sonra istefaya çıxdı və 1813-cü ildə Sankt-Peterburqda rus zabiti ilə dueldə həlak oldu.

Ibrahim xandan sonra Qarabağın xanı onun oğlu Mehdiqulu xan oldu və 1822-ci ildə Rusiya Kürəkçay müqaviləsini pozaraq Qarabağ xanlığını ləğv etdi.

Cənubi Qafqaz uğrunda davamlı müharibələrdən Rusiya qalib çıxdı. 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya ilə Iran arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalandı və həmin müqaviləyə Iran tərəfdən Abbas Mirzə imza atdı. Rusiya Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı işğal etdi, bütün xanlıqlar ləğv olunaraq, Rusiyanın əyalətinə çevrildi. 90 ildən sonra – 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdi, ancaq iki il keçmiş – 1920-i ildə rus-bolşevik ordusu tərəfindən yenidən işğal olundu və yalnız 1990-cı ildə öz müstəqilliyini bərpa etdi.

Gəncənin adı yalnız XX əsrin sonlarında – 1989-cu ildə özünə qaytarıldı. 2005-ci ildə Gəncədə, Cavad xanın qəbri üzərində məqbərə ucaldıldı.